

De toekomst van de Nederlandse samenleving

Prof. dr. E. W. Hofstee

Veranderingen in de visie op de toekomst

We schijnen in Nederland haast bezeten van de toekomst. Steeds sterker wordt het geloof, dat we leven in het begin van een periode, die over het gehele levensbereik van de mens een breuk met het verleden te zien zal geven. Vermoedelijk heeft zelden of nooit in de geschiedenis ons volk zozeer het gevoel beheerst, dat het verleden sterft en de toekomst geheel anders zal zijn dan het heden. Verwarrend snel heeft het denken over de samenleving zich gewijzigd. In de jaren dertig zag men in wezen de maatschappij nog als overwegend statisch. Het zou bijv. gemakkelijk zijn verschillende uitspraken aan te halen, waarin de hoop werd uitgedrukt dat na de economische crisis in de maatschappij 'normale' verhoudingen zouden terugkeren. Optimisten zagen dan in hun gedachten deze maatschappij dan wel geleidelijk een beetje beter en fraaier worden, maar ze toch nauwelijks essentieel van karakter veranderen. Zij die met gedachten over een werkelijk grondige verandering van de samenleving rondliepen, konden zich deze slechts voorstellen als het resultaat van een gewelddadige omwenteling, of – op zijn minst – van een onder invloed van een grote politieke machtsverschuiving, drastisch ingrijpen van de overheid in de structuur van de maatschappij. Aan theorieën over economische groei bijv., zoals wij die nu kennen, dacht eigenlijk nog geen econoom. Een typisch, nu haast al anekdotisch aandoend symptoom van de wijze van denken was, dat – nog in de oorlog – als vanzelfsprekend de planning voor de inrichting en de maatschappelijke opbouw van de Noordoostpolder werd gebaseerd op een studie van landbouwgebieden, dorpen en steden, die wat aard en omvang betreft enigszins leken op wat men in het nieuwe land verwachtte. Natuurlijk wilden we in het nieuwe land de fouten en gebreken van het oude land vermijden, maar dat de polders iets anders konden en moesten worden dan een verfraaid en verbeterd toevoegsel aan het Nederland, zoals het toen was, kon niemand zich indenken.

De oorlogsperiode als geheel trouwens heeft ons wel beroofd van veel van de vroegere gevoelens van zekerheid en geborgenheid – voor zover die in de crisis al niet waren aangetast – maar een gedachte aan een werkelijk nieuw maatschappelijk perspectief leverde deze tijd niet op. Men droomde wel van politieke veranderingen, van meer eensgezindheid en betere sociale verhou-

dingen, maar in wezen dacht men – als wij er nu op terugzien – in categorieën van het verleden.

In de eerste jaren na de oorlog leefde al evenmin de gedachte, dat er een toekomst zou zijn met geheel andere mogelijkheden, die fundamentele veranderingen in het leven van individu en samenleving zou brengen. Terugblikkend valt het ons nu niet moeilijk in de eerste na-oorlogse jaren, maatschappelijk en politiek, een typische restauratieperiode te zien. Men wilde terug naar de goede tijd van voor de bezetting. 'Het bier is weer best'! Niet alleen kwam er in het staatkundige bestel geen enkele werkelijke wijziging en bleef het partijstelsel, na een mislukte poging iets van de dromen van de bezettingstijd te verwezenlijken, feitelijk zoals het was geweest, maar zelfs een duidelijk denken over iets anders ontbrak. Van een verwachting van nieuwe economische mogelijkheden was al evenmin sprake. Een in haar tijd gezaghebbende studie als de dissertatie van Kohnstamm¹ doet nu haast onwezenlijk aan door het eruit sprekende pessimisme en het ontbreken van een visie op een nieuwe ontwikkeling, die – achteraf gezien – vlak voor de deur lag. Toen het economisch herstel vlugger kwam dan men had verwacht en een verdergaande groei zich aankondigde, had men daar nauwelijks vertrouwen in. Het woord 'schijnwelvaart' lag schrijvers over economische aangelegenheden, vooral die van de meer behoudende kranten en tijdschriften, op de lippen bestorven. Bij de arbeiders leefde de vrees, dat aan de gunstige toestand plotseling een eind kon komen en men weer in de ellende van de jaren dertig zou terugvallen. Tal van andere verschijnselen, die nu achteraf, als duidelijke symptomen van een groei naar geheel nieuwe verhoudingen kunnen worden gezien, zag men niet, of men interpreteerde ze, in het licht van de latere ontwikkeling; verkeerd. Slechts op het gebied van de arbeidsverhoudingen geloofde men tot iets nieuws gekomen te zijn, dat een toekomst had. Arbeidsvrede door redelijk overleg, zoals dat werd gesymboliseerd in de Stichting van de Arbeid, scheen een werkelijke mogelijkheid te zijn.

Het is eerst in de laatste tien jaren en wel met een voortdurende versnelling, dat het geloof is gegroeid, dat het verleden dood is en dat de toekomst fundamenteel van hetgeen we nu kennen, zal afwijken. Vrij plotseling is men werkelijk gaan geloven in een economische groei en een technische vooruitgang, die het bekende beeld grondig zullen wijzigen. Men gaat denken in afmetingen, die men kort geleden nog als fantastisch zou hebben beschouwd. Of het nu gaat om het accelererende denken over de ontwikkeling van het havencomplex aan de Nieuwe Waterweg, waar het nieuwste plan over het nieuwere heen tuimelde, terwijl het nieuwe nog moest worden uitgevoerd, driestere ideeën over de ontwikkeling van verkeer en vervoer te land, om voorstellingen omtrent steeds grotere economische eenheden, steeds massalere produktie en

¹ G. A. Kohnstamm, De toekomst van Nederlands industriële ontwikkeling, 2e druk, 1948.

steeds hogere arbeidsproductiviteit in de industrie, om steeds sneller evoluerende denkbeelden omtrent de structuur en de organisatie van de detailhandel en van het distributieproces in het algemeen, om de voortdurende weer achterhaalde gedachten met betrekking tot de wenselijke grootte van agrarische bedrijven of de toekomst van de agrarische produktie in het algemeen, overal constateert men een uiterst snelle evolutie van de ideeën aangaande hetgeen mogelijk en noodzakelijk is en een groei van een vertrouwen in welhaast ongelimiteerde kansen om aan de toekomst geheel andere vormen te geven dan het verleden had.

Bijzonder interessant is ook de turbulente snelheid waarmee de voorstellingen omtrent ontwikkeling van wetenschappelijk onderzoek en wetenschappelijk onderwijs zich hebben gewijzigd. De eerste prognose omtrent de ontwikkeling van het aantal studenten van het Centraal Bureau voor de Statistiek van 1956, waarbij de veronderstelling werd uitgesproken, dat het aantal studenten binnen niet al te lange jaren vermoedelijk zou verdubbelen, sloeg binnen de universitaire kring in als een bom. Men had tot op dat ogenblik een mogelijke groei van het aantal studenten nauwelijks als een essentieel verschijnsel gezien, te meer, omdat na de top, die onmiddellijk op het einde van de oorlog volgde, het aanbod van studenten merkbaar terugliep. De prognose van 1956 heeft nu nog slechts historische waarde. Sindsdien zijn de prognoses elkaar in steeds toenemende snelheid opgevolgd. De laatste jaren geven minstens elk één nieuwe prognose te zien die steeds weer wezenlijk hoger uitkomt dan de vorige. We zijn wat de omvang van het wetenschappelijk onderwijs betreft gaan denken in dimensies, die tien jaar geleden niet alleen als fantastisch, maar door velen van de betrokkenen als afschuwelijk zouden zijn beschouwd. Maar niet alleen wat zijn omvang betreft is het toekomst-denken over het wetenschappelijke onderwijs losgeslagen. Ook doelstellingen, structuur, organisatie, inhoud en werkwijze zijn vrij plotseling in discussie geraakt. De overtuiging, dat de universiteit van de toekomst heel iets anders zal zijn dan die van het naaste verleden en van het heden, is algemeen. De 'nieuwe' wet op het wetenschappelijk onderwijs, die nog maar enkele jaren werkt, is nu naar het oordeel van velen al weer sterk verouderd.

Dat men de plaats van het wetenschappelijk onderzoek in de jongste jaren geheel anders is gaan zien, behoeft nauwelijks vermelding of toelichting. De gedachte dat de zg. 'verwetenschappelijking' van de samenleving onontkoombaar is en dat nog een enorme ontwikkeling van het wetenschappelijk onderzoek noodzakelijk is en ons te wachten staat, is niet meer het idee van een enkeling, maar een vanzelfsprekende zaak voor iedereen, die zich met deze zaken bezighoudt. De vraag is niet meer, of het moet, maar hoe het moet.

Wie zich wil realiseren hoe sterk in korte tijd de houding met betrekking tot de toekomst veranderde, legge de 'Nota Ruimtelijke Ordening I' naast de 'Nota Ruimtelijke Ordening II'. Nota II is ondanks de gedempte toon, die in regeringsnota's nu eenmaal altijd nog aangeslagen wordt en ondanks het

afslijpings- en neutralisatieproces, waaraan een ambtelijk stuk als dit in de loop van zijn ontstaan nu eenmaal onderhevig is, in vergelijking met Nota I een wilde toekomstfantasie.

Men is gaan geloven in welvaart. De schimmen van de jaren dertig zijn achter de coulissen verdwenen. Men vindt een voortdurende en zichtbare stijging van de reële lonen vanzelfsprekend en men verwacht dat deze, evenals werktijdverkorting en verlenging van vakantie in de toekomst door zullen gaan. Wat is nu de waarde van deze plotseling veranderde toekomstvisie? Is dit bijna onbegrijpelijke verschil tussen het toekomstbeeld, dat men zich nog zeer kort geleden voor ogen stelde en het perspectief, dat men zich nu ontwerpt reëel? Ongetwijfeld speelt de feitelijke ervaring van de laatste tien jaren en de daardoor gestimuleerde vergelijking met een land als Amerika, dat ons op verschillende gebieden 'voor' is, bij het ontstaan van de huidige toekomstverwachtingen een bepaalde rol. In allerlei opzichten kan men in de ontwikkeling gedurende deze periode aanknopingspunten vinden voor wijde toekomstvoorstellingen. Toch lijkt het een te gemakkelijke verklaring deze voorstellingen slechts te zien als een realistische neerslag van de feitelijke gang van zaken in de laatste tien jaren. Hiervoor werd reeds opgemerkt dat in het begin van de jaren vijftig, toen ook reeds duidelijk verschillende symptomen van een wijziging in de groei- en ontwikkelingstendenties in verschillende sectoren van onze samenleving waren te constateren, men deze symptomen negeerde of de betekenis ervan niet kon zien. Men gaat dus niet zo maar op grond van concrete feiten aan de toekomst geloven. Men zou misschien nog kunnen aanvoeren, dat er een zeker tijdsverloop en een zekere cumulatie van symptomen van verandering nodig zijn, voor men werkelijk in die verandering kan gaan geloven. Er zijn echter andere indicaties die erop wijzen, dat deze veranderde en veranderende kijk op de toekomst meer is dan alleen maar een redelijke interpretatie en extrapolatie van de snelle schaalvergroting, die zich met betrekking tot ons materiële levensmilieu en tal van maatschappelijke instituties voordoet. Het is immers niet alleen ten aanzien van deze levensgebieden dat ons denken snel in beweging is gekomen. Algemeen schijnt de mens in Nederland zich te beijveren zijn denken te ontkluisteren en zich los te maken van de beelden van het verleden.

Veel verbijsterender immers nog voor velen dan de verandering in het denken in de zojuist besproken sfeer, is het schijnbaar plotseling in de jongste jaren opkomende verzet tegen het geheel van de overgeleverde cultuur en de gevestigde verhoudingen tussen individuen en groepen in onze samenleving. Er is nauwelijks nog één geestelijke, sociale of materiële vorm, waarin het menselijke leven in het nabije verleden zich als vanzelfsprekend uitdrukte, die op het ogenblik niet heftig wordt aangevochten. Gevestigde opvattingen en overtuigingen die tot voor kort onaantastbaar leken en voor velen als heilig golden, worden fel aangevallen en bespottelijk gemaakt.

Deze aanvallen roepen als vanzelfsprekend weerstand op. Een duidelijke

polarisering van meningen en van de groepen die ze dragen, tekent zich dan ook af. Overal worden de conflicten duidelijker en scherper. Binnen de politieke partijen spitsen de tegenstellingen zich toe, maar het geheel der vijf grote partijen, die – met nuanceverschillen – alle neigden tot een bedaarde middenkoers, hebben te zamen te lijden van radicale groeperingen van allerlei kleur, die de bestaande ‘establishment’ – de ‘staatschappij’, zoals P. Thoenes dit begrip in een recent artikel¹ verdientst – aanvallen en die menen dat de tijd voor deze partijen is gekomen om te verdwijnen. De vrede in het bedrijfsleven, gedurende lange jaren Nederlands maatschappelijke ‘show piece’ voor het buitenland, is al tot een illusie geworden. In de kerken groeien de verschillen en vooral in de katholieke kerk wordt het hoe langer hoe moeilijker traditioneel en progressief met elkaar te verzoenen. De eens zo rustige Nederlandse universitaire wereld, die nog kort geleden een besloten maatschappijtje op zichzelf was, waar de buitenwereld tegenaan keek, maar waaruit nauwelijks een geluid tot haar doordrong, lijkt plotseling een ziedende heksenketel geworden, waar uiterst radicale eisen botsen tegen gevestigde tradities, die men niet los wil laten. De monarchie, die na de oorlog vaster scheen geworteld dan ooit, is tot een object van felle discussie geworden. Zelfs de buitenlandse politiek, waar Nederland zich meer dan een eeuw lang nauwelijks om heeft bekommerd, leidt tot felle verschillen van meningen. Vakverenigingen moeten zich verweren tegen bijtende kritiek en neigingen tot afbrokkeling. Zelf hebben ze trouwens in de laatste jaren hun beleid kennelijk geradicaliseerd. Tal van andere gevestigde organisaties, die hun bestaan en hun werk als een vanzelfsprekende zaak beschouwden, worden opgeschrikt door een kritiek die ze nog slechts enige jaren geleden als haast onmogelijk zouden hebben beschouwd. De politie is meer in discussie dan ooit tevoren en de steeds aanwezige kritiek op de ‘Haagse ambtenarij’ is in de laatste jaren feller en hatelijker dan we gewend waren.

Al met al is dit land dat zo lang een voorbeeld scheen van een rustig en gematigd conservatisme, gecombineerd met een opvallend geperfectioneerd beleid ter verbetering van de uiterlijke levensomstandigheden van de bevolking, plotseling geworden tot een toonbeeld van een onrustig verlangen naar iets anders en van een verzet tegen het oude. Het verschil met vroeger is zo sterk, dat het buitenland zich erover verbaast, als het er kennis van krijgt, ook al zijn duidelijke parallellen tussen de ontwikkeling in Nederland en de rest van de westerse wereld aan te wijzen. Het is symptomatisch dat verschillende politieke commentatoren de jongste kabinetscrisis hebben gezien als voortkomende uit een verschil van houding t.o.v. de toekomst. Er is dus in Nederland bepaald meer aan de hand, dan een nuchter vaststellen, dat in de laatste tien jaren een duidelijke ‘take off’ in de maatschappelijke, met name

¹ P. Thoenes, Het Socialisme en de staatschappij. Socialisme en Democratie, jaargang 1966, blz. 651–660.

in de economische ontwikkeling heeft plaatsgevonden en dat in verband daarmee de bakens, die de gedachtenkoers voor de toekomst aangaven, moeten worden verzet. Er is een drift tot veranderingen losgekomen, die in haar uiterste vormen niets van het bestaande op zijn plaats wil laten. Een wijziging van mentaliteit is opgetreden, die men moeilijk kan zien als alleen maar een rationeel reageren op een feitelijke verandering in de omstandigheden. Deze constatering geeft ons echter nog geen antwoord op de vraag naar de reële waarde van de toekomstverwachtingen. Waar gaan we naar toe? Nu is het zó, dat toekomstverwachtingen, in het bijzonder wanneer ze duidelijk en systematisch worden geformuleerd, min of meer los van hun oorsprong en achtergrond, een bepaalde reële waarde op zichzelf hebben. Er is steeds in belangrijke mate sprake van hetgeen Merton noemde de 'self fulfilling prophecy'; men werkt naar zijn verwachtingen toe. Om te weten wat er zal gebeuren, is het dus zeker van belang naar de verwachtingen en wensen, zoals ze worden geformuleerd, zelf te luisteren. Probeert men echter op deze wijze een enigszins duidelijk beeld te verkrijgen van de richting die we uitgaan, dan valt het resultaat, anders dan men misschien zou verwachten, niet mee. De uitingen van de overtuiging, dat de toekomst anders moet en kan zijn dan het heden, zijn bijzonder uiteenlopend van aard, in de regel weinig systematisch geformuleerd en zelfs als ze uitgaan van één groep of één persoon, meestal weinig samenhangend en vaak zelfs tegenstrijdig. Ook hun emotionele lading verschilt; soms getuigen ze van hoop, soms van pessimisme, vaak van een zekere gelatenheid. Zeker, ze demonstreren alle een zekere dissatisfactie met – of van een ongeloof in de mogelijkheid van het voortbestaan van de huidige toestand. De veelheid en de intensiteit van de denkbeelden over noodzakelijke en onvermijdelijke veranderingen lijken dan ook wel nauwelijks tot een andere conclusie te kunnen leiden dan dat wij belangrijke omvormingen van onze samenleving voor de boeg hebben.

Maar welke? Kan men concrete aanwijzingen uit alles wat naar voren wordt gebracht destilleren? Het meest duidelijk schijnt op het eerste oog nog het technisch-economische toekomstbeeld uit de verf te komen. We worden tenminste voortdurend geconfronteerd met prognoses over de ontwikkeling in de toekomst van de industrie, van de diensten, van de landbouw, van het autoverkeer, van de havens enz. Voor zover echter de uitgesproken verwachtingen concreet zijn, betreft het echter meestal van niet overmatig veel visie getuigende vooruitberekeningen op korte termijn. Deze tonen bovendien vrij weinig onderling verband en zijn zelden of nooit gefundeerd op een inzicht in de algemene maatschappelijke ontwikkeling. Uitingen, bedoeld om een bredere toekomstverwachting te formuleren zijn, ook op dit terrein, meestal vaag en tegenstrijdig.

Veel minder concreet nog zijn de gedachten, die men zich maakt omtrent de toekomst in andere sectoren van het maatschappelijke leven. Al is het verzet tegen het bestaande fel en schijnt het met de dag in kracht toe te nemen, een

duidelijke voorstelling van de toekomst duikt eigenlijk nog nergens op. De geuite verlangens zijn weinig gestructureerd en het beeld van het nieuwe dat men wil en verwacht blijft in zijn culturele en institutionele aspecten meestal bijzonder nevelig. Duidelijke en samenhangende politieke denkbeelden over de inrichting van staat en maatschappij, zoals in de vorige eeuw het liberalisme en het socialisme naar voren brachten, ontbreken. Wat aan politieke gedachten wordt gelanceerd is incidenteel, betreft grotendeels bijkomstigheden en staat in geen verhouding tot de felheid waarmee het onbehagen over de huidige situatie naar voren wordt gebracht. Dit geldt niet slechts voor degenen, die zich het meest radicaal tegen de huidige verhoudingen keren. Ook anders gekleurde groepen, die zich thans voor een groot deel haastig tot politieke partijen formeren, schijnen meer te drijven op sterke emoties dan op duidelijk geformuleerde, concrete programma's. Meestal weten ze hun verlangens slechts in enkele brokkelige concrete eisen uit te drukken. Zo levert dus de formulering in onze samenleving van de verlangens, verwachtingen en eisen met betrekking tot de toekomst geen duidelijk uitgangspunt voor het opbouwen van een enigszins samenhangend beeld van hetgeen we zouden mogen verwachten. Vermoedelijk is het hiervoor nog te vroeg.

De bijdrage van de maatschappijwetenschappen

Willen we toch proberen iets meer licht over deze toekomst te verspreiden, dan zullen we – zeker mede – naar andere middelen moeten uitzien. Met recht kan men zich de vraag stellen, of de wetenschappen, met name de maatschappijwetenschappen, ons geen belangrijke hulp kunnen verlenen bij de vorming van een voorstelling van de richting, waarin wij ons zullen bewegen. Men mag immers van deze wetenschappen verwachten, dat zij ons een inzicht kunnen geven in de aard van de krachten, die in onze samenleving werken en in de uitkomsten, waartoe het spel van deze krachten zal kunnen leiden. Ze zouden meer moeten en kunnen leveren dan alleen een simpele bijdrage tot een aantal verspreide, onsamenhangende prognoses op korte termijn.

Men kan niet zeggen, dat de belangstelling van de wetenschap voor het ontwikkelen van een beeld, in grote lijnen, van de samenleving van de toekomst en van de factoren, die haar vorm zullen bepalen, bij de wetenschap geheel ontbreekt. Men kan zelfs constateren, dat de nieuwe tak van wetenschappelijke bedrijvigheid, die men als futurologie is gaan aanduiden, op het ogenblik 'in' is. Er ontstaan voortdurend nieuwe werkgroepen, commissies etc. die zich hiermee bezighouden en de publikatiestroom zwelt steeds meer aan. Weliswaar heeft ze zich nog geen echte universitaire status verworven, maar ongetwijfeld neemt ook in de sfeer van universiteit en hogeschool de belangstelling voor de onder dit hoofd samengevatte activiteiten toe. Men kan echter niet ontkennen dat bij velen van de futurologen een zekere eenzijdigheid in de aard van hun belangstelling bestaat. Wanneer men hun werkzaamheden zou aanduiden als veredelde 'science fiction' dan doet men hun wel een beetje onrecht

aan, maar niet in alle opzichten. Er bestaat bij de futurologen vooral belangstelling voor de huidige en meer nog voor de toekomstige natuurwetenschappelijke en technische ontwikkeling en de geweldige betekenis die deze voor de mensheid zal hebben. Er is een sterke neiging om deze wetenschappelijk-technische ontwikkeling te beschouwen als een vrijwel autonome factor en dus als een onvermijdelijk verschijnsel, dat de mensheid heeft te aanvaarden en waaraan zij zich heeft aan te passen. Wat het effect van deze ontwikkeling nu in de toekomst betreft, wijst men vooral op de invloeden die hiervan zullen uitgaan op het produktieproces in de ruimste zin. Deze zullen leiden tot verhoogde welvaart, kwantitatieve en kwalitatieve veranderingen in de arbeidsbehoefte en vergaande veranderingen in organisatie van onze economische activiteiten. Men wijst in dit verband ook op de noodzaak van wijzigingen in het systeem van vorming van arbeidskrachten en verder soms op de wenselijkheid van reconstructie van het overheidsapparaat als mederegulator van het sociaal-economische leven. Een terrein waarop men zich verder veelal beweegt is dat van de invloed van de wetenschappelijke ontwikkeling op de gezondheidstoestand van de mens.

Hoewel vertegenwoordigers van de maatschappijwetenschappen in het futurologische gezelschap niet ontbreken, krijgt men de indruk dat de sfeer in sterke mate wordt bepaald door maatschappelijk georiënteerde vertegenwoordigers van de technische en de natuurwetenschappen. Hoewel in het buitenland verschillende economen zich aan ver reikende toekomstvisies hebben gewaagd – men denke aan Fourastié – wagen hun Nederlandse vakgenoten zich zelden aan meer dan voorzichtige extrapolaties op betrekkelijk korte termijn van de ontwikkeling in het nabije verleden.

Een belangstellingssfeer, die grotendeels – niet geheel – los staat van de futurologie, is die waarbinnen men zich bezighoudt met de bevolkingsgroei in de toekomst. In de betrekkelijk kleine kring van de demografen wordt dit vraagstuk met ijver bestudeerd. Er worden voortdurend nieuwe prognoses geproduceerd, die rekening houden met de jongste tendenties in de bevolkingsbeweging. De demografen stammen voor het grootste deel uit de statistiek en ze houden zich daarom zelf met de maatschappelijke consequenties van de bevolkingsontwikkeling meestal niet bezig. Wat de niet-westerse wereld betreft, is zowel bij de beoefenaars van de maatschappijwetenschappen als bij de maatschappelijk geïnteresseerde mens in het algemeen, om begrijpelijke redenen, niet alleen de belangstelling voor de bevolkingsontwikkeling als zodanig, maar ook voor de maatschappelijke betekenis hiervan, in de laatste jaren sterk gegroeid. De reactie op de te verwachten bevolkingsgroei in de westerse wereld zelf is altijd nog merkwaardig eenzijdig en feitelijk overwegend negatief. Dit geldt met name ook voor Nederland, waar we – welke meningsverschillen met betrekking tot het toekomstige tempo ook mogen bestaan – in ieder geval voorlopig nog een belangrijke bevolkingsgroei kunnen verwachten. Onder degenen die zich voor het bevolkingsvraagstuk in ons land

interesseren – dit geldt ook voor wetenschapsbeoefenaars – overwegen zij, die op de bezwaren van een snelle bevolkingsgroei wijzen en de nadruk leggen op de wenselijkheid deze te beperken. Nu kan men moeilijk het recht en zelfs de noodzaak van deze wijze van benadering van het bevolkingsvraagstuk ontkennen. Met het onderstrepen van de nadelen van een min of meer snelle bevolkingsgroei en het uiten van de wens tot beperking is men er echter niet. We zullen ervan uit moeten gaan dat de bevolkingsgroei er voorlopig nog is en men zal zich af moeten vragen wat een maatschappij met meer mensen, in al haar aspecten, in de toekomst zal betekenen. Ons inzicht in de economische consequentie van een groeiende bevolking en een zich wijzigende bevolkingsdichtheid is altijd nog vrij pover en een enigszins nauwkeurig beeld van de gevolgen voor andere sectoren van het maatschappelijke leven ontbreekt eigenlijk nog volkomen. Een wetenschappelijk verantwoord oordeel over de maatschappelijke betekenis van mogelijke alternatieven met betrekking tot de verspreiding van de toekomstige bevolking hebben we dan eigenlijk ook in het geheel niet. De enigen die zich feitelijk met problemen van deze aard bezighouden, zijn de planologen en hun ontbreekt meestal de tijd en de gelegenheid om het meer fundamentele en grotendeels nog explorerende onderzoek, dat hiervoor nodig is, te verrichten.

In de studie van de te verwachten grote maatschappelijke veranderingen in de toekomst hebben met enkele uitzonderingen – te onzent heeft vooral Fred. Polak zich reeds vroeg voor deze vraagstukken geïnteresseerd – zowel in Nederland als daarbuiten, de sociologen, ondanks hun na de oorlog zo sterk gegroeide aantal, een relatief geringe rol gespeeld. Oppervlakkig beschouwd had men, gezien de aard van het onderwerp en gezien ook de traditie van de Europese sociologie, in ons land en in West-Europa in het algemeen, iets anders mogen verwachten.

Het zou ons te ver voeren in dit verband uitvoerig in te gaan op dit merkwaardige verschijnsel. Een der belangrijkste oorzaken is ongetwijfeld, dat de sociologie in West-Europa en met name ook in Nederland, onder sterke invloed van de ontwikkeling van de Amerikaanse sociologie, die zich na de oorlog aan deze kant van de Atlantische Oceaan heeft doen gevoelen, in zeer belangrijke mate is geworden tot wat men zou kunnen aanduiden als een 'aanpassingssociologie'. In Amerika sedert de jaren dertig en Europa sedert het eind van de Tweede Wereldoorlog, heeft de sociologie in toenemende mate haar maatschappelijke impulsen ontvangen uit de behoefte allerlei individuen en groepen die dit uit zichzelf niet of niet voldoende deden, door bewuste actie aan te passen aan de bestaande maatschappelijke orde, zoals de heersende laag van de bevolking deze aanvaardde en aan de daarbij behorende cultuur en het daarin ingebedde normenstelsel, zoals deze die beleefde. Of het nu ging om boeren die niet waren aangepast aan het economische en technische niveau van onze samenleving, om immigranten die in hun nieuwe land of nieuwe stad van vestiging moesten worden aangepast, om a-socialen, die de burgerlijke

normen met voeten traden, om de ongrijpbare jeugd, om criminelen en geesteszieken die weer in de normale samenleving dienden te worden opgenomen, steeds was het uitgangspunt een bestaande orde en het onderwerp van onderzoek een aantal individuen, die om de één of andere reden niet voldeden aan de eisen van een bestaand normenstelsel en niet waren ingepast in die bepaalde maatschappelijke orde.

Aan deze uit de maatschappij voortkomende drang tot een dergelijk onderzoek heeft de sociologie in Amerika en naderhand ook in Nederland zowel haar methodiek van onderzoek als ten slotte ook haar theoretische beschouwingen, in hoge mate aangepast. Wat de methodiek aangaat: het voor het sociologische onderzoek karakteristieke wapen werd de formele vragenlijst – voor de oorlog in Europa feitelijk onbekend – die er in wezen op is gericht gegevens te verkrijgen over het gedrag en de attitudes van *individuen* en niet over groepen, ten slotte het object van de sociologie. Aan het gebruik van deze vragenlijst werd een voortdurend verfijnde mathematische verwerking van de verkregen resultaten gekoppeld. Wat de theorie betreft, hierin ging een sociaal-psychologisch getinte beschouwingswijze in sterke mate domineren. Deze ontwikkeling heeft tot een typische eenzijdigheid van het moderne sociologische onderzoekswerk als geheel geleid. Het heeft zich sterk geconcentreerd op betrekkelijk kleine groepen. Een voor de hand liggende technische reden is dat – ondanks de ontwikkeling van de steekproeftechnieken – het benaderen van grote groepen met uitgebreide vragenlijsten moeilijkheden oplevert. Essentiëler is dat de aanpassingsproblemen vooral van micro-sociale aard zijn. De sociologische benadering van de grote maatschappij, de ‘global society’ en haar grote onderdelen, de macro-sociologie, is zowel wat de ontwikkeling van de methodiek en de theorie als wat het concrete onderzoek betreft, sterk in de verdrukking gekomen. Dit heeft o.a. ten gevolge gehad, dat allerlei verschijnselen, die slechts in de ‘global society’ duidelijk tot uiting komen, grotendeels aan de aandacht zijn ontsnapt. Hiermee hangt een tweede bijzonderheid samen, nl. – goede uitzonderingen daargelaten – een beperkte en met betrekking tot de aard van de ontwikkeling, die zich in de huidige maatschappij afspeelt, weinig vruchtbare benadering van het verschijnsel van de sociale verandering. Men heeft deze verandering vooral benaderd vanuit het gedrag van het individu en van kleine gemeenschappen en weinig oog gehad voor de veelomvattende veranderingen die zich binnen bepaalde volkeren als geheel of in de westerse samenleving in haar totaliteit voordoen. Anders gezegd, men heeft zich voornamelijk gericht op verandering binnen de bestaande maatschappelijke orde en binnen de bestaande, algemene cultuur en heeft weinig oog gehad voor de veranderingen welke deze maatschappelijke orde en deze cultuur zelf ondergaan. Zoals een Amerikaanse auteur, James Copp, met betrekking tot een onderdeel van de sociologie opmerkte, maar dit ook met enige beperking voor de Amerikaanse sociologie als geheel had kunnen schrijven: ‘Thus far, the rural

sociologist's approach to social change has been microscopic and simplistic.'¹ Het is duidelijk, dat men van een sterk in de bovengenoemde richting georiënteerde sociologie niet in de eerste plaats bijdragen mag verwachten tot een verantwoorde beeldvorming van de maatschappij van de toekomst. Ook al mag men misschien aannemen, dat de situatie in de toekomst wel zal verbeteren; dit neemt niet weg, dat tot nu toe, met name ook in Nederland, de sociologen grotendeels verstek hebben laten gaan. Dit is bijzonder te betreuren. Naast de economie is het immers onder de menswetenschappen wel in de allereerste plaats de sociologie, die in principe in aanmerking komt om haar licht over dit probleem te laten schijnen, al zal in verschillende gevallen zeker ook de belangstelling van de psychologie niet kunnen worden gemist. Bepaalde aspecten van het toekomstbeeld liggen vrijwel geheel binnen het gezichtsveld van de sociologie, andere zouden zonder een sociologische bijdrage gemakkelijk min of meer eenzijdig worden belicht.

Wanneer dan ook in het volgende een socioloog – zonder zich overigens al te nauw aan de grenzen van zijn vakgebied te houden – zal trachten het zijne te zeggen over de toekomst van de Nederlandse samenleving, geschiedt dit meer uit de overweging dat de socioloog dit terrein niet kan blijven voorbijgaan, dan uit de overtuiging, dat hij hier bijdragen uit voorraad kan leveren.

De ontwikkeling van de wetenschapsbeoefening

Er is geen twijfel aan, dat men als men zich met de toekomst van onze samenleving wil bezighouden het vraagstuk van de groei van ons natuurwetenschappelijk en technisch kunnen niet uit de weg kan gaan. Het is voor deze toekomst van essentiële betekenis. Het is een vraagstuk dat ook de maatschappijwetenschappen in hoge mate moet raken.

Het ligt vermoedelijk meer aan de sociologen, die hun functie niet vroeg genoeg en niet voldoende hebben gezien dan aan de technici en de beoefenaars van de natuurwetenschappen, dat deze laatsten, als zij in verband met de studie van de ontwikkeling in de toekomst een taak voor de socioloog zien – en velen van hen zien die gelukkig wel – deze taak als secundair, pas in tweede instantie aan de orde komend, beschouwen. De daar veelal heersende opvatting is kort en ietwat gechargeerd de volgende: 'Door de ontwikkeling van de natuurwetenschappen en de techniek ontstaan enorme nieuwe mogelijkheden op economisch, medisch enz. terrein. De realisatie van deze nieuwe mogelijkheden zal ongekende maatschappelijke repercussies hebben. De socioloog moet nu zorgen, dat hij inzicht krijgt in de moeilijkheden en de spanningen die daardoor zullen ontstaan en hij zal de middelen moeten aangeven om ze op te lossen.' De socioloog mag dus de sociale rommel opruimen, die de technici en de bèta-mensen hebben gemaakt en vooral nog zullen ma-

¹ The Future of Rural Sociology, in *Our Changing Rural Society*, 1964. James H. Copp.

ken. Dezen neigen ertoe – het werd in verband met de futurologie reeds opgemerkt – de ontwikkeling van natuurwetenschappen en techniek als een autonoom proces te beschouwen en ze zien niet, dat deze ontwikkeling zelf reeds een sociologisch probleem van de eerste orde is. Een belangrijke taak van de socioloog is deze ontwikkeling in haar maatschappelijke aspecten te onderzoeken en begrijpelijk te maken.

Ongetwijfeld is wetenschappelijke nieuwsgierigheid een moeilijk te onderdrukken individuele hebbelijkheid en alle wetenschapsbeoefening leidt tot accumulatie van kennis. Toenemende kennis veroorzaakt sociale dynamiek en, zo gezien, zit er in de wetenschap sociologisch iets van een autonome factor, van een onafhankelijke variabele. Anderzijds echter zijn wetenschapsbeoefening en ook de wetenschappelijke vorming in hoge mate een produkt van maatschappelijke vraag en in dit opzicht dus geenszins autonoom. Het is dan bijv. ook geenszins vanzelfsprekend – over de redenen straks nader – dat de wetenschapsbeoefening en indien het om technische toepassingen gaat, naar de daaraan gekoppelde ‘development’, in hetzelfde, snelle tempo dat we in de laatste jaren hebben gekend, zullen doorgroeien, ook al zal dat betekenen dat resultaten, die men vlak voor zich ziet liggen, niet zullen worden bereikt. De zeer grote betrekkelijkheid van de autonomie van de ontwikkeling van het wetenschappelijke onderzoek geldt niet alleen voor de omvang, maar ook voor de aard van het onderzoek. Naast de perspectieven, die de wetenschap biedt, zijn evenzeer en zelfs vooral maatschappelijke factoren van belang bij het bepalen van de richting waarin het onderzoek zal gaan.

Men is in de laatste jaren niet moe geworden te herhalen – en niet ten onrechte – dat wetenschappelijk onderzoek en onderwijs, in het bijzonder wetenschappelijk onderwijs, geen luxe meer vormen voor onze samenleving, maar een investering. Men vergeet hierbij echter veelal te bedenken, dat op een bepaald ogenblik in een samenleving de investeringen in een felle concurrentie gaan treden met andere vormen van besteding, wanneer het gaat om de verdeling van het nationaal inkomen. Er zijn mensen, die veel, zo niet alles, willen offeren voor morgen, maar er zijn er ook velen, die in de eerste plaats vandaag willen leven. Dat dan bovendien, wat de investeringen betreft, nog conflicten kunnen optreden tussen de verdedigers van de particuliere investeringen en die van de publieke investeringen, zij slechts terloops opgemerkt.

Dat de strijd tussen hen die in het algemeen de volle nadruk wensen te leggen op de investeringen en degenen die de consumptie van nu niet te veel willen zien bekort ter wille van de investering voor de toekomst, een zichtbaar verschijnsel van belangrijke politieke betekenis is in Nederland en elders, behoeft hier nauwelijks betoog. Men leze slechts de verslagen van de jaarlijkse loondebatten in de Kamer. Tot voor kort echter speelden in de kwestie van de verhouding tussen consumptie en investering de ‘investeringen’ in wetenschappelijk onderzoek en wetenschappelijke vorming in ons land nog geen belangrijke rol. Het is echter ook reeds tot de geïnteresseerde buitenstaander

doorgedrongen, dat de uitgaven voor deze doeleinden in de jongste jaren relatief een enorme stijging vertonen en een essentieel element in de beleids-overwegingen van de overheid zijn geworden. Ter illustratie zij vermeld, dat kort geleden een rekenaar becijferde¹, dat bij een voortzetting van de trendmatige ontwikkeling van de uitgaven voor het wetenschappelijk onderwijs – waarin dus nog slechts een deel van de totale uitgaven voor wetenschappelijk onderzoek in ons land zijn begrepen – die wij in de jongste periode hebben gekend, deze uitgaven in 1987 32 % van het nationale inkomen zou opeisen en in 1995 100 %. Met enigszins andere uitkomsten, wat de bedragen en de perioden betreft, zou men soortgelijke berekeningen ook voor het toegepast onderzoek en, wat de mate van stijging betreft, vooral voor Z.W.O. kunnen maken.

Inderdaad hebben dergelijke berekeningen niet meer dan een illustratieve betekenis. Zij maken echter wel duidelijk, dat de tijd niet ver meer is, dat de verhouding wetenschap - samenleving een geheel andere zal zijn dan in het recente verleden. Steeds minder zal de ontwikkeling van het wetenschappelijk onderzoek worden bepaald door hetgeen de wetenschap in staat is te doen, maar door hetgeen de samenleving bereid is – en redelijkerwijs in staat is – haar te laten doen. De in de samenleving bestaande opvattingen, denkbeelden, idealen, belangentegenstellingen enz., zoals zij zich uiteindelijk in de een of andere vorm weerspiegelen in de politieke machtsverhoudingen, zullen steeds meer bepalen in welke mate de wetenschappelijke en technische ontwikkeling voortgang zal vinden. Dit geldt niet alleen met betrekking tot de overheids-uitgaven voor de wetenschap, maar – zij het in een meer indirecte vorm – ook voor research van particuliere lichamen. Ook daar zal in de strijd tussen consumptie (lonen, dividenden) en investering de investering in onderzoek een steeds belangrijker rol gaan spelen en zal dus de houding van de samenleving tegenover het onderzoek eveneens van beslissende betekenis worden.

Deze toenemende maatschappelijke invloed op de ontwikkeling van het wetenschappelijke onderzoek zal zich, zoals gezegd, niet beperken tot de totale omvang van de voor de wetenschap ter beschikking komende bedragen, maar ook de verdeling van deze bedragen over de verschillende terreinen van onderzoek steeds meer beïnvloeden. Reeds nu is deze invloed er duidelijk. Men is bereid voor het onderzoek met betrekking tot het moderne Frans aanzienlijk hogere bedragen ter beschikking te stellen dan voor de studie van het oud-Perzisch, niet omdat het oud-Perzisch wetenschappelijk minder interessant is, maar omdat men de maatschappelijke relevantie van het moderne Frans hoger aanslaat. Geleidelijk zal men hierin echter veel verder gaan, in het bijzonder wat betreft de gebieden van wetenschap, die voor hun beoefening relatief hoge geldbedragen vragen.

¹ M. F. Kramer, *Wetenschapsbeleid, in Mededelingen van de Vereniging van Academics bij het Wetenschappelijke Onderwijs*, oktober 1966, blz. 9–12.

Men kan het probleem ook als volgt stellen. De wetenschapsbeoefening, met name wat haar materieel effect voor de samenleving betreft, toont een duidelijk afnemende meeropbrengst. Wanneer men beide over bijv. de laatste tien jaren met elkaar vergelijkt, is de relatieve stijging van de kosten van de wetenschap veel en veel sterker dan de stijging van het nationale inkomen. Dit betekent, dat de lijn, die de stijgende trend in de uitgaven ter beoefening van het wetenschappelijk onderzoek en de daaraan onverbrekkelijk verbonden wetenschappelijke vorming aangeeft, binnen afzienbare tijd weer zal moeten gaan afbuigen en afvlakken. Sneller misschien dan velen denken, zal een toestand ontstaan, waarin de relatieve stijging van de kosten voor het wetenschappelijk onderzoek de relatieve stijging van het nationale inkomen weer ongeveer zal moeten gaan volgen. Een verdubbeling van de uitgaven voor dit doel zal dan misschien 20 jaren kosten in plaats van enkele jaren, zoals nu het geval is. Het spreekt wel vanzelf, dat men bij het uitkiezen van de gebieden, waar men nog wel een stijging van betekenis van de uitgaven zal toelaten, veel nauwgezetter zal worden dan men nu nog is en uiterst zorgvuldig de belangen tegen elkaar af zal wegen.

Misschien zou men met betrekking tot de zojuist gemaakte vergelijking tussen de stijging van de kosten van het wetenschappelijk onderzoek en de stijging van het nationaal inkomen willen opmerken, dat het niet juist en niet rechtvaardig is, verworvenheden van de wetenschap in het betreffende jaar naast het nationale inkomen van dat jaar te plaatsen, omdat deze verworvenheden een lange nawerking in de toekomst hebben. Deze opmerking zou op zichzelf natuurlijk niet onjuist zijn. Afgezien echter van het feit, dat men hetzelfde kan zeggen van alle andere investeringen, is ze in dit verband echter ook niet relevant, omdat ze niets afdoet aan de noodzaak, de kosten voor het wetenschappelijk onderzoek uit het nationale inkomen van het betreffende jaar te betalen.

De wetenschapsexplosie, die vooral na de tweede oorlog in zo belangrijke mate kenmerkend is voor onze samenleving, heeft zeker in Europa haar top punt nog niet bereikt, maar het tijdstip, dat de groei van deze menselijke activiteit, althans wat de westelijke wereld betreft, zich in geleidelijker banen zal gaan bewegen is nu feitelijk al in zicht en ligt ver voor het eind van deze eeuw. Het behoeft vermoedelijk nauwelijks betoog, dat het voorgaande in geen enkel opzicht inhoudt, dat ook in de verdere toekomst, wetenschappelijk onderzoek voor de samenleving niet van zeer grote betekenis zou zijn en dat de zg. verwetenschappelijking van onze samenleving deze toekomst niet in belangrijke mate zou bepalen. In zekere zin zelfs het omgekeerde. De noodzaak tot een beperking van de relatieve stijging komt immers voort uit de omvang en betekenis die het onderzoek reeds heeft en vooral zal krijgen.

Niet alleen heeft bij de huidige omvang van het onderzoek de wetenschap reeds een ongekende invloed op de samenleving en heeft het nu reeds bekende zijn uitwerking nog maar zeer ten dele gehad, maar als eenmaal een zekere

stabilisatie van de uitgaven voor het wetenschappelijk onderzoek op het niveau van een bepaald percentage van het nationale inkomen zal optreden, zal dit niveau zeker veel hoger liggen dan thans en een voortdurende belangrijke vooruitgang van de wetenschap mogelijk maken. De invloed van de wetenschap op de samenleving zal dus zeker steeds verder toenemen. Maar niet alleen zal de maatschappij verwetenschappelijken; ook zal de wetenschap vermaatschappelijken en het zal steeds minder zin hebben te spreken van een autonomie van de ontwikkeling van de wetenschap.

Voortdurend worden we nog geconfronteerd met beschouwingen, waarin men, redenerend vanuit de potentiële mogelijkheden van een bepaalde afzonderlijke wetenschap, de biochemie, atoomfysica, de plantenfysiologie of welke wetenschap dan ook, voorspellingen gaat doen over hetgeen men in de toekomst binnen die wetenschap denkt te bereiken en welke gevolgen dit voor de samenleving zal hebben. Men geeft dan soms zelfs het tijdvak aan, waarin men zo ongeveer denkt een bepaald resultaat te kunnen bereiken. Dit soort van voorspellingen heeft weinig waarde, wanneer kosten en maatschappelijke betekenis van het bereiken van het bepaalde doel niet naast kosten en betekenis van mogelijke resultaten van ander onderzoek worden gesteld en het totaal hiervan dan ten slotte niet wordt gezien in verband met de maatschappelijke situatie zoals deze op dat ogenblik is en in de naaste toekomst waarschijnlijk zal zijn.

De steeds toenemende kosten enerzijds en de steeds sterkere maatschappelijke binding van wetenschapsbeoefening en wetenschapsontwikkeling anderzijds, houden vanzelfsprekend ook in, dat van land tot land, van volk tot volk, de mogelijkheden en de wensen met betrekking tot de groei van de wetenschap, naar aard en omvang, duidelijk zullen uiteenlopen.

Enige tientallen jaren geleden, toen de eisen die de wetenschapsbeoefening aan het nationale inkomen stelde nog nauwelijks van betekenis waren, kon ook een klein land, indien overigens de omstandigheden daarvoor gunstig waren, op bepaalde gebieden van wetenschap – ook in de natuurwetenschappen – excelleren. Thans is het bereiken van wetenschappelijke resultaten die in de wereld meetellen, in belangrijke mate een kwestie van economisch potentieel geworden. Dat Nederland bijv. nog ooit weer die belangrijke positie in de ontwikkeling van de natuurkunde zal innemen, die het in het begin van deze eeuw heeft gehad, is niet waarschijnlijk, ook al laten genieën zich nog niet met geld kweken.

Anderzijds is het zeker niet juist zich te zeer te laten verontrusten door de vooral in de laatste tijd sterk naar voren komende beschouwingen over de groter wordende wetenschappelijk-technische achterstand van Europa t.o.v. Amerika. Een dergelijke ongerustheid kan o.a. nuttig zijn om met name wat de 'big science' betreft, een samenwerking tussen de Europese landen te bevorderen. Men dient zich echter wel te realiseren, dat afgezien van de vraag of er inderdaad van een algemene achterstand sprake is hier ook een bestaand

faseverschil in de ontwikkeling een belangrijke rol speelt. Amerika is ons, zowel wat betreft de groei van het nationale inkomen, als wat betreft de groei van het percentage van het nationale inkomen, dat aan research en ontwikkeling wordt besteed, een fase voor. Aangezien in de jaren na de oorlog de stijging van het genoemde percentage een versnelling vertoonde, ligt het voor de hand, dat de absolute afstand tendeerde naar een vergroting. Het ligt echter eveneens voor de hand, dat onder overigens dezelfde omstandigheden in Amerika, juist omdat het op Europa voorligt, de lijn die de stijging van dit percentage van het nationale inkomen, bestemd voor onderzoek en ontwikkeling aangeeft, eerder zal afbuigen en afvlakken dan in Europa. Wat de overheidsuitgaven voor dit doel betreft – in Amerika het overgrote deel van het totaal – lijkt deze afbuiging zelfs al zeer duidelijk plaats te vinden.¹ Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat binnen betrekkelijk korte jaren in verschillende Westeuropese landen het percentage van het nationale inkomen bestemd voor deze doeleinden van het Amerikaanse niet veel meer zal afwijken, al betekent dit dan natuurlijk nog niet, dat dan de absolute uitgaven per hoofd van de bevolking op hetzelfde niveau liggen.

Er zijn echter ook andere omstandigheden, die naast de fase van de sociaal-economische ontwikkeling en de grootte van het land, het bijzondere karakter, naar aard en omvang, van de wetenschappelijke inspanning van de afzonderlijke naties bepalen. In de eerste plaats zijn de natuurlijke voorwaarden, waaronder men werkt, verschillend en het valt niet moeilijk aan te tonen, dat dit invloed heeft en moet hebben op de ontwikkeling van het wetenschappelijk onderzoek in de toegepaste sfeer. Alleen echter reeds hierdoor, zullen ook in de sfeer van het meer fundamentele wetenschappelijke onderzoek deze natuurlijke voorwaarden zich doen gelden.

Belangrijker is echter de invloed van de sociale en culturele verhoudingen in de ruimste zin, dus met inbegrip van de politieke verhoudingen. Het gaat hier in wezen om de waarden, die in het leven van een bepaald volk een rol spelen. Enerzijds zijn er de waarden, die bij het wetenschappelijk onderzoek niet of slechts nauwelijks zijn betrokken, maar die voor hun uitdrukking in het leven van het volk hun eigen aandeel opeisen van de menselijke en materiële hulpbronnen die dit volk ter beschikking staan, anderzijds de waarden, die wel direct of indirect in de positieve zin te maken hebben met de wetenschapsbeoefening. Een land als Rusland, waar de waarden die niet positief betrokken zijn bij de wetenschapsbeoefening en de daarop gebaseerde technisch-economische ontwikkeling, misschien minder sterk gevoeld worden, althans minder duidelijk naar voren treden, zal misschien in staat zijn het percentage van het nationale inkomen bestemd voor wetenschappelijk onderzoek en wetenschappelijke vorming, hoger op te voeren dan een land als Amerika,

¹ E. W. Hofstee, Arbeid op de tweesprong, in *Arbeid op de tweesprong*. Opstellen, uitgegeven ter gelegenheid van het vijfenzeventigjarig bestaan der Arbeidsinspectie. 1965.

waar het beleven van die andere waarden een groter aandeel van het nationale inkomen zal opeisen.

Niet alleen echter het totale bedrag, dat voor wetenschappelijke doeleinden ter beschikking zal worden gesteld, zal in sterke mate worden bepaald door structuur en cultuur van de betreffende samenleving. Evenzeer geldt dit voor de relatieve nadruk, die op de verschillende takken van wetenschap zal worden gelegd. Het is geen toeval, dat in een land als Nederland, dat zich kenmerkt door een vergaande en met een merkwaardige zin voor perfectie uitgevoerde sociale zorg – in de ruime zin – de sociale wetenschappen, vooral in de jaren na de oorlog, een zo uitzonderlijk snelle ontwikkeling hebben vertoond. Dat in een klein land zonder buitenlands-politieke aspiraties van betekenis als Nederland, het onderzoek gericht op militaire belangen, dat in verschillende grote landen zozeer de ontwikkeling van het wetenschappelijke en technische onderzoek bepaalt, slechts een geringe betekenis heeft en vermoedelijk relatief onbelangrijk zal blijven, is duidelijk.

Illustreer deze voorbeelden hoe spontaan reeds cultuur en structuur van een bepaalde nationale samenleving inwerken op aard en omvang van de wetenschapsbeoefening, naarmate de vermaatschappelijking van de wetenschap voortschrijdt en de kosten van de wetenschapsbeoefening een steeds essentiëler element in de besteding van het nationale inkomen zullen gaan uitmaken, zal dit steeds meer bewust gebeuren. De wens bepaalde sociale culturele en economische behoeften te zien bevredigd, zal steeds tot uitdrukking komen in de wijze van verdeling van de gelden, die voor wetenschappelijke doeleinden ter beschikking worden gesteld. Wetenschapsbeleid en wetenschapsplanning zullen steeds belangrijker worden. De aard van de wetenschap brengt mee dat de wijze, waarop het wetenschapsbedrijf wordt uitgeoefend, zich in belangrijke mate aan het oordeel van de buitenstaanders en daarmee ook aan maatschappelijk-politieke invloed zal blijven onttrekken. De doeleinden echter, die aan wetenschapsbeoefening worden gesteld, zullen steeds meer het onderwerp van discussie worden voor de nationale parlementen en voor andere maatschappelijke organen buiten het wetenschappelijke milieu in engere zin.

Misschien zal men zich, ondanks hetgeen hiervoor werd geschreven, afvragen of voor de toekomst van onze Nederlandse samenleving de ontwikkeling van de wetenschapsbeoefening in eigen land wel van primaire betekenis is, gezien het internationale karakter van de wetenschapsbeoefening en de betrekkelijk geringe bijdrage, die een klein land als Nederland daaraan zal kunnen leveren. Is een nationaal wetenschapsbeleid in Nederland dus wel zinvol en noodzakelijk?

Dat de activiteit binnen Nederland voor de groei van de wetenschap als geheel niet van doorslaggevende betekenis is, is duidelijk. Het is echter een misvatting te menen, dat daarom de nationale wetenschapsbeoefening voor onze samenleving slechts van secundaire betekenis zou zijn. In de eerste plaats bereiken

ons de resultaten van de wetenschapsbeoefening buiten onze grenzen, voor het overgrote gedeelte slechts via de Nederlandse wetenschapsbeoefenaars en zijn zij het, die in het algemeen bewerkstelligen, dat, hoe en waar ook, deze resultaten aan onze eigen samenleving ten goede komen. In de tweede plaats is een groot deel van het effect van de wetenschapsbeoefening voor onze nationale samenleving slechts mogelijk door uitgebreid wetenschappelijk onderzoek aan objecten binnen deze samenleving zelf. Deze zojuist genoemde taken, die in ieder geval aan de wetenschapsbeoefening in eigen land zouden moeten toevallen, kunnen slechts op een voor het nationale geheel bevredigende wijze worden verricht, als degenen die ze uitvoeren in het algemeen een zo hoog mogelijk peil in de beoefening van hun vak hebben bereikt en voldoende materiële en personele middelen ter beschikking zijn. Natuurlijk is met deze enkele zinnen de uiterst gecompliceerde verhouding van nationale en internationale wetenschap slechts oppervlakkig aangeduid. Zou men deze echter verder gaan onderzoeken dan zou men vermoedelijk tot de conclusie komen, dat, als men zich in principe op het standpunt zou stellen, dat men – onder handhaving van de doeleinden van onze sociale, culturele en economische ontwikkeling – zoveel als men zou kunnen op de buitenlandse wetenschapsbeoefening zou willen leunen en zelf zo weinig mogelijk voor dit doel zou willen uitgeven, dit nauwelijks een wijziging van betekenis zou meebrengen in de omvang en de bestemming van de gelden die nu en in de toekomst voor wetenschapsbeoefening en ontwikkeling zouden worden uitgetrokken.

Wetenschappelijk onderzoek naar de toekomst van het wetenschappelijk onderzoek, naar zijn grenzen, naar zijn mogelijkheden en naar zijn functie voor de ontwikkeling van onze samenleving, is een gebiedende noodzaak. Met name voor de maatschappijwetenschappen, in het bijzonder de sociologie en de economie ligt hier een bijzonder belangrijke taak, die tot nu toe te veel is verwaarloosd. Het is geen taak, die men maar rustig kan overlaten aan de juist in het leven geroepen Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid alléén. Daarvoor is het probleem veel te omvangrijk en veel te essentieel. Het is een onderwerp, dat de voortdurende belangstelling verdient van iedereen, die zich interesseert voor de toekomst van onze samenleving en in staat is op de een of andere wijze bij te dragen tot een beter inzicht in dit ontzagwekkende probleem.

Unieke karakter van maatschappelijke veranderingen in onze tijd

Bij de voorgaande bespreking van de plaats van de wetenschap in de ontwikkeling van onze toekomstige samenleving kwam een opvallend verschijnsel naar voren, dat vermoedelijk in vele opzichten op een heel merkwaardige wijze niet alleen de feitelijke situatie, maar ook het denken en voelen met betrekking tot die samenleving in de komende tientallen jaren, zal beïnvloeden. Weliswaar zijn wij ons in de laatste jaren steeds meer bewust geworden van de snelle veranderingen, die in onze samenleving plaatsvinden, maar te

weinig realiseren wij ons nog, dat wij ons, wat dit betreft, in vele opzichten in een unieke periode in de geschiedenis van de mensheid bevinden, die waarschijnlijk slechts betrekkelijk kort zal duren. Er is nl. in onze tijd een aantal ontwikkelingen gaande, welke zich met zo'n snelheid afspelen, dat zij in relatief korte tijd moeten aflopen, of in ieder geval binnenkort een zo sterke vertraging van tempo zullen laten zien, dat het spectaculaire en verontrustende, dat ze thans vertonen, zal verdwijnen. De hiervoor besproken, binnen betrekkelijk korte jaren noodzakelijk optredende sterke relatieve vertraging in de groei van de nationale bestedingen voor wetenschappelijk onderwijs en wetenschappelijk onderzoek staat, wat dit betreft, werkelijk niet alleen. Op tal van terreinen van het maatschappelijke leven is, in het bijzonder in de jaren na de Tweede Wereldoorlog, een zodanige versnelling in het tempo van bepaalde ontwikkelingen ontstaan, dat zij daarmee hun eigen snelle einde inluiden.

Sommige ontwikkelingen van essentiële betekenis hebben nu reeds hun hoogtepunt overschreden en tenderen tot afzwakken. De verspreiding van de televisie, van enorme betekenis voor de communicatie in onze wereld, die personen en gebeurtenissen, die vroeger eindeloos ver van ons vandaan lagen, in de huiskamer van iedereen heeft gebracht, is praktisch voltooid. De veranderingen, die de televisie in het sociale en culturele leven in ons land teweegbrengt, zijn weliswaar nog niet tot een einde gekomen, maar het patroon van die veranderingen ligt in wezen reeds vast en binnen korte tijd zal de televisie maatschappelijk en cultureel volkomen zijn geabsorbeerd. Welke grote technische ontwikkelingen zich – ongetwijfeld – ook nog zullen voordoen, het is niet wel denkbaar, dat zich ooit nog eens een zo diep ingrijpende wijziging in het menselijke communicatiesysteem zal voordoen als door de televisie – en de radio – is teweeggebracht, zelfs als de afluisterapparaatjes gemeengoed zouden worden en men straks zijn partner in het telefoongesprek per televisie zou kunnen zien. Het zal beter, mooier, volmaakter worden en men zal misschien nog wel eens directe televisiebeelden van de maan en van de planeten krijgen. Maar het essentiële is nu reeds tot stand gebracht. Voor oog en oor is de gehele wereld geopend.

Werd hiervoor betoogd, dat de stormachtige groei en ontwikkeling van de wetenschappelijke vorming binnen afzienbare tijd in rustiger banen zullen moeten komen; hetzelfde geldt voor de schoolse en buitenschoolse vorming in het algemeen. Op het ogenblik wordt van alle kanten met de grootst mogelijke aandrang gevraagd naar meer en betere scholing en vorming. Men wijst erop, dat we bij Amerika en Rusland ten achter blijven en dat we onvoldoende zijn geëquipeerd voor de maatschappij van morgen. Deze verlangens naar meer educatie zijn op zichzelf gesproken niet onredelijk. Maar men neigt er toe te vergeten, dat – vooral weer sedert de Tweede Wereldoorlog – reeds een zodanige versnelling is opgetreden in de groei van het gemiddelde aantal 'manjaren' dat aan onderwijs en de buitenschoolse vorming wordt besteed,

dat een verdere groei in dit tempo niet lang meer mogelijk is. Was een generatie geleden voortgezet onderwijs na de lagere school nog slechts weggelegd voor de 'happy few', na de oorlog vooral is het aantal, dat na de lagere school een andere school bezoekt, met sprongen gestegen en het omvat nu praktisch de gehele daarvoor in aanmerking komende jeugd.

De gemiddelde tijd die de leerling aan verschillende vormen van voortgezet onderwijs besteedt neemt steeds toe en het peil van het onderwijs wordt steeds meer opgevoerd. Ons oorspronkelijk middelbare beroepsonderwijs is niet alleen naar naam 'hoger' geworden, maar in feite staan hogere technische scholen, hogere landbouwscholen, sociale academies etc. als een andere vorm van de 'third level of education' reeds naast de universiteiten. Die aan drang om een gehele reeks van dergelijke para-universitaire opleidingen een academische status te geven, neemt dan ook met de dag toe en is, als men Amerikaanse maatstaven aanlegt, volkomen gerechtvaardigd. Boven de L.T.S. begint de U.T.S. zich steeds steviger te nestelen en terwijl de lagere landbouwschool geleidelijk leegloopt, handhaaft de middelbare landbouwschool zich behoorlijk. De ontwikkeling van de U.L.O.-scholen stagneert, maar het V.H.M.O. trekt voortdurend meer leerlingen, thans reeds ongeveer 20% van de betreffende leeftijdsgroep. Het nieuw gecreëerde H.A.V.O. zal vermoedelijk nog meer leerlingen van het U.L.O. aftrekken en deze leerlingen nog weer een aantal jaren langer op school houden. Het aantal niet binnen schoolverband gegeven schriftelijke en mondelinge cursussen, bedrijfsscholen, 'pre-service' en 'in-service training' programma's, volkshogeschoolcursussen en allerlei andere cursussen voor opgroeienden en volwassenen neemt nog steeds toe. Hoewel de gegevens van het C.B.S. een goed overzicht geven van het groeiende deel van zijn levensjaren, dat de gemiddelde Nederlandse burger op de schoolbanken doorbrengt, is het totaal van de stijging van het percentage van de tijd dat de mens gedurende zijn leven aan opleiding en vorming besteedt, statistisch niet nauwkeurig te benaderen. Het is echter aan geen twijfel onderhevig dat, indien men over alle gegevens beschikte, zou blijken, dat de trendlijn, die de ontwikkeling in dit opzicht na de oorlog aangeeft, onmogelijk nog over vele tientallen jaren kan worden voortgezet, zonder dat de grens van het fysiek onmogelijke wordt overschreden. De ontwikkeling in andere landen, met name in Amerika, laat zien dat wij met de groei van de tijd, besteed aan onderwijs en vorming, waarschijnlijk nog niet aan een eind zijn, maar men moet aannemen dat voor het einde van deze eeuw en vermoedelijk vrij ver daarvoor, de ontwikkelingslijn gaat afbuigen en de verhouding tussen de tijd, die de mens besteedt aan deze activiteiten en aan andere bezigheden min of meer stabiel zal worden. 'Education permanente' is een schone zaak, maar ook aan het eind van deze eeuw zal men vermoedelijk nog moeten slapen en eten en vermoedelijk ook nog wel een beetje werken, om van de rest maar te zwijgen.

Een zelfde ontwikkeling zal vermoedelijk ook de zo sterk met de groei van

opleiding en vorming verbonden groei van de hoeveelheid leesmaterieel, boeken, tijdschriften, kranten etc. die over ons wordt uitgestort, te zien geven. De leeshonger is zeker nog niet volkomen gestild, zoals blijkt uit de resultaten, die men nog steeds bereikt met pockets en andere goedkope uitgaven. Maar ook hier is een grens aan de groeimogelijkheden en zeker aan de versnelde groei, die zich ook in dit opzicht na de oorlog heeft voorgedaan; de mens zal zich ten slotte niet laten begraven onder drukwerk, dat hij niet leest. Het verzwakken van de relatieve groei zal in dit geval misschien zelfs betrekkelijk vroeg komen, omdat – in tegenstelling tot de situatie, die in het algemeen met betrekking tot onderwijs en vorming bestaat – het individu zelf het drukwerk, dat hij ontvangt, wanneer wij het reclamedrukwerk uitzonderen, voor het grootste deel moet betalen. Vooral de wetenschappelijke tijdschriften hebben het daardoor dikwijls reeds zeer moeilijk en het is zeer de vraag of dit type van tijdschrift het in het algemeen nog wel lang zal uithouden en niet door andere, meer selectieve, communicatievormen tussen wetenschapsbeoefenaars zal worden vervangen. Wat een andere categorie van bladen, de vaktijdschriften, betreft: een zeer groot gedeelte hiervan zou onmiddellijk verdwijnen, wanneer de prijs hiervoor niet was begrepen in het lidmaatschap van bepaalde organisaties, dat men om andere redenen wil.

Niet alleen van de zojuist genoemde 'culturele' sectoren valt te zeggen, dat zich daar na de oorlog bijzonder snelle en versnelde ontwikkelingen hebben voorgedaan, waarvan moet worden aangenomen, dat zij voor het eind van de eeuw zeer aanzienlijk zullen moeten vertragen, of zelfs aflopen. Hetzelfde geldt voor een aantal snelle en essentiële wijzigingen in onze beroeps- en bedrijfsstructuur, die op het ogenblik zozeer de aandacht trekken. Zeer duidelijk is dit met betrekking tot de ontwikkeling van de daling van de agrarische beroepsbevolking. Na het einde van de oorlog is onze agrarische beroepsbevolking tot minder dan de helft teruggelopen. Sinds 1958 is ze, volgens de betreffende steekproeftelling van het C.B.S. met een gemiddelde van meer dan 3% per jaar gedaald en de daling vertoont nu nog – in absolute aantallen – eerder een versnelling dan een vertraging. Een teruggang in een nog sneller tempo in de naaste toekomst is, als men een vergelijking trekt met Amerika, geenszins onmogelijk. Zelfs een vermindering in het huidige tempo echter kan natuurlijk slechts betrekkelijk kort doorgaan. Een dergelijke daling zou reeds ver voor het eind van de eeuw tot het volledig verdwijnen van de agrarische bevolking leiden. De daling zal dus binnenkort – binnen 15 jaar – aanzienlijk moeten vertragen, om daarna – in absolute aantallen – tot een onbetekenende omvang in te schrompelen.

Is de reductie van het aantal werkzamen in de primaire produktie, met name in de landbouw, in feite reeds een aflopend proces, al is het hoogtepunt in de daling misschien nog niet eens gekomen, ook het proces van verschuiving van de beroepsbevolking naar de diensten in de ruime zin, de tertiaire sector,

zal vermoedelijk aan het eind van deze eeuw reeds geheel of bijna geheel zijn beslag hebben gekregen.

Van 1947 tot 1960 kon het aandeel van de industrie in de totale beroepsbevolking nog groeien en kon het percentage van de werkzamen in de diensten slechts stijgen met een deel van het percentage, waarmee het aantal werkzamen in de landbouw daalde. De beroepstelling van 1970 zal vermoedelijk echter al een ander beeld te zien geven. Het totaal aantal in de industrie werkzamen (in engere zin: bedrijven met meer dan 10 arbeidskrachten) ligt in 1967 op vrijwel hetzelfde peil als in 1958; alleen het aantal employés is gestegen. Het aantal werkzamen in het ambacht en het kleine industriële bedrijf – minder dan 10 arbeidskrachten – zal vermoedelijk in 1970 ten opzichte van 1960 blijken te zijn gedaald. Waarschijnlijk is dus, dat in 1970, ondanks de stijging van het aantal in de bouwvakken werkzamen, het aantal arbeidskrachten in de industrie in de ruimste zin, in procenten van de totale beroepsbevolking, duidelijk lager zal liggen dan in 1960. Vermoedelijk zal na 1970 de daling in versneld tempo doorgaan, ook al, omdat van de landbouw dan hoe langer hoe minder 'te halen' zal zijn en dus de te verwachten verdere stijging van het percentage werkzamen in de diensten alleen ten koste van het percentage werkzamen in de industrie, in de ruime zin, kan gaan. Hoe ver de verschuiving van de industrie naar de diensten uiteindelijk zal kunnen gaan is natuurlijk niet met zekerheid te voorspellen. Of uiteindelijk het percentage in de industrie werkzamen om de 20 zal gaan schommelen of meer naar de 30 zal neigen, zal moeten blijken. Wel is het echter vrijwel zeker, dat omstreeks het jaar 2000 het grootste deel van de hap die de diensten uit de industrie zullen nemen, al wel binnen zal zijn. Indien daarna nog een zekere verdere daling zal plaatsvinden, zal deze vermoedelijk zeer geleidelijk en weinig spectaculair meer zijn.

Een ander, bijzonder belangrijk verschijnsel, dat zich na de oorlog in een duidelijk versneld tempo heeft voorgedaan en met het in het voorgaande genoemde nauw samenhangt, is de verschuiving van handarbeid naar hoofdarbeid. Enerzijds is dit een gevolg van de steeds groeiende verschuiving binnen de industrie van de aantalsverhouding tussen de eigenlijke arbeiders en de employés ten gunste van de employés, anderzijds van de verschuiving tussen de drie bedrijfstakken ten gunste van de diensten, waarin reeds van oudsher het percentage employés veel hoger ligt dan in de industrie. De in Amerika reeds bestaande situatie, dat het aantal employés het aantal arbeiders overtreft, is ook voor ons niet ver meer. Gezien het tempo, waarin thans deze verschuiving plaatsvindt, lijkt het wel waarschijnlijk, dat ook in dit geval het proces tegen het eind van de eeuw grotendeels zal zijn voltooid en in ieder geval zijn betekenis als sterk activerend element in de sociale verandering zal hebben verloren.

En hoe staat het met de groei van het nationale inkomen? Zal de snelle ontwikkeling in dit opzicht, die we in de periode na de oorlog hebben gekend, zich in grote lijnen op dezelfde wijze nog gedurende vele tientallen jaren voort-

zetten? Een concreet antwoord is hier veel minder gemakkelijk te geven dan met betrekking tot de hiervoor besproken ontwikkelingen. Het gaat natuurlijk in wezen om de vraag, hoever de hoeveelheid arbeid, die aan een zekere hoeveelheid van een bepaald produkt of aan een bepaald pakket diensten wordt besteed, kan worden gereduceerd. Laat men een ogenblik de mogelijkheid van rationalisatie zonder investering van betekenis buiten beschouwing, dan ligt de grens daar, waar de kosten van een bepaalde toevoeging aan de aanwezige hoeveelheid kapitaalgoederen, nodig om een bepaalde hoeveelheid arbeid te vervangen, de kosten van deze hoeveelheid arbeid gaan overtreffen. Ongetwijfeld nemen de kosten van de hoeveelheid kapitaalgoederen, die per arbeidskracht wordt gebruikt, zeer snel toe, maar tegelijkertijd nemen de kosten van de arbeid per tijdseenheid eveneens toe. Is er ergens een tijdstip in zicht, waarna – in het algemeen gesproken – het langzamerhand niet meer rendabel wordt om nog meer arbeid door kapitaalgoederen te vervangen?

Of zijn de bestaande en in de toekomst redelijkerwijs te verwachten technische mogelijkheden nog zo groot, dat de verschuiving in de richting van de factor kapitaal nog tientallen jaren een voortgaande of zelfs versnelde groei van het nationale inkomen per hoofd van de bevolking kan teweegbrengen? Het is een vraag, die – zeker voor een niet-technicus en niet-econoom – wel uitermate moeilijk te beantwoorden is. Dat wij in West-Europa en met name in Nederland nog lang niet aan het eind zijn, kan ook een niet-deskundige zonder meer met het blote oog constateren en dat leert bovendien een vergelijking met Amerika. Maar hoe ver zijn we nog van dit eind?

In de meeste industrieën en ook in de landbouw is sinds 1950, toen ons economisch leven weer zo'n beetje op gang was, de hoeveelheid arbeid per eenheid van produkt tot de helft en soms nog aanzienlijk minder teruggelopen. Een voortgaande ontwikkeling in deze richting zou – grofweg – moeten betekenen, dat tegen het eind van deze eeuw de hoeveelheid arbeid per eenheid van produkt gemiddeld zou moeten dalen tot 10 of 15% van de hoeveelheid in 1950. Is een zo vergaande verdere daling mogelijk? Voor sommige takken van de industrie lijkt dat zeker niet onmogelijk, voor andere, zoals de nu reeds grotendeels vergaand geautomatiseerde onderdelen van de chemische industrie lijkt dit moeilijk. Men moet zich natuurlijk niet door de groeicijfers van de arbeidsproductiviteit van afzonderlijke industrieën laten misleiden. Dat deze grotendeels tot stand komt ten koste van steeds hogere kapitaalsinvesteringen per arbeidskracht, betekent een steeds sterker beroep op arbeidskrachten in de kapitaalgoederenindustrie, hetgeen zich demonstreert in een relatief zeer snelle groei van het aantal werkzamen in de metaal- en elektrotechnische industrie. Een uitspraak blijft natuurlijk in hoge mate speculatief, maar men is geneigd te veronderstellen dat we, wat dat betreft, aan het eind van de eeuw niet zo erg ver meer van de grens zullen zijn. Maar bovendien, de relatieve daling van het aantal in de industrie werkzamen en de stijging van de werkzamen in de diensten betekent, dat de reële waarde van ons inkomen steeds

meer zal worden bepaald door de kosten van de diensten. Algemeen is men het er wel over eens, dat in de diensten, veel minder dan in de industrie, de mogelijkheid bestaat door gebruik van meer kapitaalgoederen de hoeveelheid arbeid per eenheid van 'produkt' te verminderen. Dit betekent, dat een zelfde stijging van het nationale inkomen per hoofd van de bevolking tot het jaar 2000 zelfs niet kan worden bereikt als het tempo van de stijging van de arbeidsproductiviteit in de industrie (en in de landbouw) gelijk blijft, maar slechts als hierin voortdurend enige versnelling zou optreden. Het 'onmogelijk' uit te spreken is ook hier te gewaagd, maar twijfel is zeker geoorloofd. Nogmaals het speculatieve element en het onvolkomene in de voorgaande beschouwing onderstrepende, lijkt het toch niet te gewaagd de waarschijnlijkheid te veronderstellen, dat tegen het eind van deze eeuw de stijging van het nationale inkomen per hoofd van de bevolking, in vergelijking met de ontwikkeling in de jongste periode, een vertraging te zien zal geven en niet meer zo sterk het sociale leven zal beïnvloeden als in de afgelopen periode het geval was en in de eerstkomende jaren vermoedelijk nog wel het geval zal zijn.

Haast nog speculatiever dan een beschouwing over de ontwikkeling van het nationale inkomen in de jaren rond 2000 lijkt het formuleren van een mening over de demografische situatie tegen die tijd. Een onderwerp, dat men in meer en minder serieuze futurologische literatuur van biologisch-medische aard dikwijls kan tegenkomen, betreft de ontwikkeling van de gemiddelde levensduur van de mens in de toekomst. Voorspellingen worden gedaan omtrent het verlengen van deze levensduur aan het eind van deze eeuw met 50 jaar of zelfs meer. Het zou dwaas zijn te ontkennen, dat in principe ongekende mogelijkheden voor de beheersing van de menselijke levensprocessen aanwezig zijn. Maar zullen deze mogelijkheden kunnen worden gerealiseerd? En indien dit in experimentele vorm al het geval zou blijken te zijn, zal het, economisch gezien, uitvoerbaar blijken ze algemeen in de praktijk toe te passen?

Een weekblad schreef onlangs, dat het in 2000 even normaal zou zijn met een kunsthart rond te lopen als thans met een kunstgebit. M.a.w. het overgrote gedeelte van de bevolking zou op een bepaald ogenblik een kunsthart bezitten. Gezien de huidige prestaties van de hartchirurgie en de daarmee verbonden ontwikkeling van allerhande apparatuur, lijkt dit technisch zeker niet onmogelijk. Het behoeft echter nauwelijks vermeld, dat reeds thans door het grote aantal manuren van artsen, verpleegsters enz., en de zeer grote kapitaalinvesteringen die ervoor nodig zijn, hartoperaties ongelooflijk duur zijn. Willen deze operaties zo 'veilig' worden, dat men ze anders dan in gevallen van uiterste noodzaak zal toepassen, dan zal nog zeer veel research moeten worden gedaan en apparatuur moeten worden ontwikkeld, die vermoedelijk nog veel duurder zal zijn dan de thans gebruikte, terwijl een essentiële besparing op mankracht weinig waarschijnlijk lijkt. Dat zelfs in het jaar 2000 een kunsthart tot de normale verstrekkingen van de ziekenfondsen zal gaan behoren, lijkt wel uitgesloten. De cijfers geven weinig grondslag voor over-

optimistische verwachtingen. Ondanks een bijzonder sterke stijging van de kosten van de medische verzorging van ons volk als geheel in de jaren na de oorlog en ondanks de zeer snelle groei van de kosten van medisch onderzoek, gaat het met de ontwikkeling van de relatieve sterfte – het gestandaardiseerde sterftecijfer – in de laatste jaren helemaal niet zo goed. Nederland, dat ongeveer de laagste sterftekansen van alle landen in de wereld heeft, zag in tegenstelling tot de daaraan voorafgaande periode, in de laatste 5 jaren het gestandaardiseerde sterftecijfer voor de bevolking als geheel nauwelijks of niet meer dalen. Bij de vrouwen trad nog wel enige daling op, maar bij de mannen doet zich – internationaal – het zeer verontrustende verschijnsel van een duidelijk toenemende sterfte op de middelbare leeftijd voor, waarvoor men nog geen duidelijke verklaring, laat staan een remedie weet. Het is natuurlijk niet uitgesloten, dat zich nog eens opnieuw een snelle daling van de sterftekansen zal voordoen, zoals in de eerste tien jaren na de oorlog, o.a. als gevolg van de toepassing van de antibiotica, het geval was. Waarschijnlijk is echter dat een verdere daling, dus een verhoogde gemiddelde levensduur, als deze kan worden bereikt, alleen kan worden bevochten met steeds meer moeite en steeds groeiende kosten. Het lijkt wel waarschijnlijk, dat vooral deze groeiende kosten steeds meer, zowel het medisch onderzoek, als de medische verzorging in hun omvang zullen begrenzen. Dit is nu in feite reeds merkbaar.

Minder nog dan met betrekking tot de sterfte is het mogelijk in korte woorden iets te zeggen over de toekomstige ontwikkeling van de geboorten. Hoewel 1965 en 1966 een opvallend snelle daling van het geboortecijfer hebben laten zien, is de periode, waarover deze nogal plotselinge vermindering van het aantal geboorten heeft plaatsgevonden, te kort om daaruit nu reeds met enige zekerheid te mogen concluderen tot een voortgaande daling van de geboorten-frequentie tot een aanzienlijk lager niveau dan we in het nabije verleden hebben gekend. Anderzijds is het buiten twijfel dat zich met betrekking tot de beschikbare anti-conceptionele middelen zulke belangrijke veranderingen hebben voorgedaan en vermoedelijk nog zullen voordoen en tegelijkertijd bij grote groepen van de bevolking de houding aangaande de geboortenbeheersing zich zo snel wijzigt, dat zeker met de waarschijnlijkheid rekening moet worden gehouden, dat de natuurlijke bevolkingsgroei, die thans in Nederland nog in zo sterke mate een onderwerp van discussie vormt, omstreeks het jaar 2000 zich binnen zeer enge grenzen zal bewegen.

Het is mogelijk de hier geschetste reeks van ontwikkelingen, die na de Tweede Wereldoorlog een grote versnelling zijn gaan vertonen, maar waarvan met grote mate van zekerheid, of althans van waarschijnlijkheid, kan worden aangenomen, dat de betreffende groeilijnen binnen afzienbare tijd zullen afbuigen en afvlakken, nog aanzienlijk uit te breiden. Dat wat de ontwikkeling van het aantal auto's betreft – wanneer geen grote rampen optreden – de grote klap vóór het jaar 2000 zal zijn geslagen en dat daarna de stijging zich meer en meer aan de groei van het inwoneraantal zal gaan aanpassen is bepaald al geen

nieuwe opvatting meer. Of een belangrijk deel van deze auto's misschien elektrische auto's (niet onwaarschijnlijk) of luchtkussenauto's (minder waarschijnlijk) zullen zijn, is technisch zeker interessant, maar maatschappelijk gesproken niet van overwegende betekenis. Het aan de volledige motorisering van het verkeer aangepaste wegennet zal dan ook wel grotendeels klaar zijn, al zal om financiële redenen de wegenbouw vermoedelijk lang een 'lag' vertonen.

De uitbarsting van openluchtrecreatie, die zich na de wereldoorlog openbaarde zal, als gevolg van de toenemende motorisering en de toenemende hoeveelheid vrije tijd, zeker nog wel enige tientallen jaren nodig hebben om volledig te zijn uitgewerkt. Het lijkt echter wel waarschijnlijk, dat, ook wat dit betreft, vóór het jaar 2000 een sterke vertraging in de ontwikkeling zal optreden en van een zekere mate van stabilisatie van de toestand zal kunnen worden gesproken, al zal vermoedelijk het streven naar almaar nieuwe sensaties in de recreatie telkens wel aanleiding geven tot nieuwe vormen van vrije-tijds-gebruik buitenshuis. Dat een vakantiereisje naar de maan, als een volgende stap in de reeks Valkenburg, Rijnreisje, Ité-reis naar Majorca, voor de gemiddelde burger op het programma zou staan, zoals sommige toekomst-beschouwingen soms zouden doen geloven, kan men echter wel uit zijn hoofd zetten.

Gevolgen voor de samenleving

Al met al zullen misschien de nu jong-volwassenen, die zich interesseren voor de problemen, die de thans in tal van opzichten uit de band springende ontwikkeling van de Nederlandse samenleving oproept, in het jaar 2000 met een zeker gevoel van leegte en verbijstering om zich heen kijken, omdat veel van de huizenhoge problemen, waarmee wij nu worstelen dan – en ten dele misschien vrij plotseling – geen problemen meer zullen blijken te zijn. Het is goed dat wij bijv. in de ruimtelijke planning onze gezichtskring niet verder uitstrekken dan het jaar 2000, ook al is dit jaar relatief dichtbij en al ligt de opmerking voor de hand, dat dan de wereld niet stil gaat staan. Ongetwijfeld zullen zich ook na het jaar 2000 planologische problemen voordoen, maar ze zullen vermoedelijk van een geheel andere aard zijn dan die welke nu de kern vormen van de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening. Over de vragen die zich dan aan de planologen zullen opdringen, valt feitelijk geen zinnig woord te zeggen.

Wie zou menen in het voorgaande een neiging te kunnen constateren tot bagatellisering van de betekenis van de maatschappelijke veranderingen, die ons in de toekomst te wachten staan, of het gevoel zou hebben gekregen, dat het met die toekomst misschien toch wel een beetje meevalt, vergist zich. Gepoogd is slechts enig zicht te krijgen op de oevers van de problemenzee van de toekomst, niet om te betogen dat de golven op deze zee niet hoog op zouden lopen. Ze zullen zeer hoog oplopen, veel hoger zelfs dan velen die zich vermeien in toekomstfantasieën, dromen.

Een van de grote moeilijkheden bij de ontwikkeling van de gedachtenvorming over de toekomst is, dat velen de technisch-economische ontwikkelingsmogelijkheden misschien wel zien, ze misschien zelfs gaarne aanvaarden, ja ze overschatten, maar zich niet de consequenties die ze zullen hebben in het culturele en sociaal-structurele vlak, realiseren en als zij op een bepaald ogenblik met deze consequenties worden geconfronteerd, deze zelfs verwerpen en bestrijden.

Zo realiseert men zich meestal niet, welke gevolgen de enorme wijziging welke onze beroepsstructuur ondergaat, zal hebben voor de structuur van onze maatschappij als geheel en voor het denken en voelen met betrekking tot deze maatschappij, met name ook met betrekking tot haar politieke structuur. In de komende tientallen jaren zal de arbeidersgroep in onze samenleving als massa verdwijnen. Zoals reeds werd opgemerkt, zal binnen afzienbare tijd de groep van employés en ambtenaren, de 'white collar workers', de groep van de arbeiders in eigenlijke zin in aantal gaan overtreffen. Bijzonder belangrijk is ook, dat reeds thans duidelijke tekenen erop wijzen, dat een geleidelijke vervaging van de grenzen tussen arbeiders en niet-arbeiders, met name employés, optreedt, die zich in de toekomst, naar valt aan te nemen, verder zal voortzetten. Er doen zich diepgaande veranderingen in de positie van de arbeiders voor¹, waarvan de uitwerking nu nog slechts gedeeltelijk zichtbaar is, maar die toch reeds belangrijke gevolgen hebben. Als afzonderlijke sociale groep met een duidelijke neiging tot onderlinge solidariteit, zoals zij zich in de afgelopen periode zo sterk in het maatschappelijke en politieke leven hebben doen gelden, zullen de arbeiders zich in de toekomst steeds minder demonstreren.

Van grote betekenis is ook, dat door het verdwijnen van een groot aantal middenstandsbedrijven en van een eveneens belangrijk percentage van de boerenbedrijven, het aantal kleine zelfstandigen relatief sterk verminderd is en nog sterker zal verminderen.

De genoemde veranderingen in de beroepsstructuur zijn, hoewel niet alleen, voor een groot gedeelte direct en indirect een gevolg van het streven naar een hogere welvaart en de daaraan onvermijdelijk verbonden verhoging van de produktiviteit, dat algemeen wordt aanvaard. Noch in de politieke partijstructuur echter, noch in het maatschappelijke organisatieleven van andere aard (vakverenigingen bijv.) merkt men veel van een neiging om de consequenties uit deze ontwikkelingen te trekken en deze te aanvaarden. Het is wel een heel opvallend verschijnsel en een typisch voorbeeld van een 'cultural lag', dat de snelle verschuiving van het zwaartepunt in onze beroepsstructuur in de richting van de 'white collar workers' nog in zo geringe mate haar weerspiegeling vindt in onze politieke structuur. Ook al hebben individuele ambtenaren

¹ E. W. Hofstee, Arbeid op de tweesprong, in *Arbeid op de tweesprong*, Opstellen, uitgegeven ter gelegenheid van het vijfenzeventigjarig bestaan der Arbeidsinspectie, 1965.

en employés zeker invloed op het politieke gebeuren, zowel op de aard van de partijvorming, als op de grote lijnen van de politieke acties, drukken zij, als totaliteit, nog steeds in geringe mate hun stempel. Nog steeds wordt in feite de politiek overheerst door de tegenstelling tussen ondernemers en arbeiders. De situatie wordt bij ons enigszins gecompliceerd door de sterke invloed van de confessionele partijen, die in dit opzicht niet homogeen zijn. In het algemeen bestaat bij deze partijen een sterke neiging zich op te werpen als de verdedigers van de kleine ondernemers, waarbij aan deze groep dan veelal een betekenis wordt toegekend, die niet in overeenstemming is met haar huidige positie en zeker niet met de plaats, die zij in de toekomst in onze samenleving zal innemen. Wanneer er echter sprake is van 'vleugels' in deze partijen, dan is de tegenstelling arbeiders - ondernemers in wezen ook daar altijd het uitgangspunt voor deze vleugelvorming.

De geschiedenis laat zien, dat politieke structuren dikwijls een zeer taai leven hebben. Men kan zich echter moeilijk voorstellen, dat de steeds belangrijker en binnen afzienbare tijd vermoedelijk overheersende kwantitatieve positie van de 'nieuwe middenstand' in de komende jaren in de politiek niet veel duidelijker tot uiting zal komen. De belangen van deze groep als geheel – ook al is ze in zichzelf natuurlijk niet vanuit alle gezichtspunten homogeen – liggen anders dan die van de ondernemers, groot en klein, en ook anders dan die van de arbeiders, zeker die van de arbeiders in het recente verleden. Afgezien van deze rechtstreekse belangen, brengen ook de achtergrond en de functie en positie van de 'white collar workers' in deze samenleving mee, dat hun politieke interesses in wezen anders zijn dan die van de twee belangengroepen die in de afgelopen tientallen jaren primair kleur aan het politieke leven hebben gegeven.

Het tot uitdrukking brengen van de veranderde en veranderende beroepsstructuur in de politieke structuur zal in de komende jaren zeker aanleiding geven tot conflicten, strijd en verwarring. Het feit, dat door zijn bijzondere sociale positie en zijn geestelijke houding de 'nieuwe middenstand' weinig geneigd is tot collectieve actie, in doorsnee sterk individualistisch is ingesteld en haar leden in het algemeen niet sterk geïnteresseerd zijn in territoriale groepen (dorpen, gemeenten etc.), waarvan ze deel uitmaken en in andere, bestaande, traditionele samenlevingsvormen, zal het proces vermoedelijk vertragen. Tot nu demonstreert het zich in ieder geval nog weinig duidelijk. Het protest dat zich in de laatste jaren tegen de politieke 'establishment' in ons land doet horen, heeft er vermoedelijk nauwelijks en dan nog slechts indirect mee te maken. Dit protest is enerzijds een op zichzelf begrijpelijk en in vele opzichten tragisch achterhoedegevecht van kleine zelfstandigen, die zich – terecht – door de maatschappelijke ontwikkeling bedreigd gevoelen en gesteund door ontevreden van allerlei soort, tegen de voor hen gevaarlijke consequenties van deze ontwikkeling verzetten.

Tegenover deze zojuist genoemde rechts-radical tendenties staan verschil-

lende stromingen, die we gemakshalve als 'new left' kunnen samenvatten. Het is zeker minder eenvoudig de 'new left' in het kader van de huidige maatschappelijke ontwikkeling een plaats aan te wijzen, dan het met het rechts-radicalisme het geval is, ook al, omdat de uitingsvormen sterk uiteenlopen. In deze uitingsvormen overweegt het element van protest, ingegeven door een – ook weer begrijpelijk – onbehagen met betrekking tot de meest uiteenlopende nevenverschijnselen van de snelle economische en technische ontwikkeling en versterkt door een verzet tegen een aantal concrete politieke verschijnselen in binnen- en buitenland. Opvallend is vooral een sterk emotioneel gekleurde weerstand tegen allerlei als schijnheilig en onrechtvaardig aanvoelde vormen van cultuur en van menselijke relaties in de huidige samenleving. Een duidelijk politiek gezicht heeft 'new left' echter allerminst. Terwijl de zwak georganiseerde aanhang vermoedelijk voor het overgrote gedeelte voortkomt uit de 'nieuwe middenstand', of althans daarin zijn kern vindt, herinneren de politieke eisen van 'new left' voor zover ze enigszins duidelijk worden geformuleerd, in de eerste plaats aan die van de arbeidersbeweging en het socialisme uit het radicale verleden. Ze doen ten dele ouderwets aan en zijn weinig gericht op de essentiële problemen van het heden en de nabije toekomst. Het lijkt vrijwel uitgesloten, dat men hierin het begin kan zien van een zichzelf als machtigste maatschappelijke groep politiek bewust wordende nieuwe middenstand. In haar huidige vorm is de 'new left' vermoedelijk niet meer dan een politiek rand- en overgangsverschijnsel. We moeten wel aannemen, dat de politieke herstructurering, die zoals gezegd, welhaast onvermijdelijk lijkt, zich eigenlijk nog niet duidelijk heeft aangekondigd en ons, wat dit betreft, in de komende tientallen jaren nog grote veranderingen te wachten staan.

Evenals met betrekking tot de organisatie van het politieke leven valt met betrekking tot vele andere vormen van maatschappelijk organisatieleven op het ogenblik aan de ene kant een gevoel van onbevredigdheid met de bestaande situatie te constateren, maar anderzijds een weerstand tegen het aanvaarden van de consequenties van de veranderende verhoudingen en (nog) een onvermogen om duidelijk nieuwe vormen te ontwikkelen. Een voorbeeld van deze moeilijkheden geeft o.a. het vakverenigingswezen. De vakverenigingen zijn natuurlijk ten nauwste betrokken bij het reeds verschillende malen genoemde verschijnsel van de verschuiving van hand- naar hoofdarbeid, al was het alleen maar, omdat de geschiedenis duidelijk heeft laten zien, dat de houding van de hoofdarbeiders met betrekking tot het vakverenigingswezen een geheel andere is dan die van de handarbeiders. Bovendien worden de vakverenigingen geconfronteerd met een belangrijk verschijnsel, dat hoewel met het hiervoor genoemde samenhangende, toch afzonderlijk dient te worden genoemd nl. de demassificatie en specialisatie van de arbeid. De figuren van de ongedifferentieerde arbeider, de ongeschoolde en ook die van de ongedifferentieerde kantoorbediende, verdwijnen reeds meer en meer en zullen in de toe-

komst steeds dunner gezaaid zijn. Zowel wat de handarbeid, als wat het lagere administratieve werk aangaat, is het juist het massale, eenvormige werk, dat zich in de eerste plaats voor mechanisatie en automatisering leent. De massa van ontpersoonlijkte arbeiders, die allen hetzelfde werk deden, van de éénvormige nummers zonder toekomst en perspectief, die nog tot in het jongste verleden als kenmerkend gold voor het industrialisatieproces in de moderne samenleving, verliest steeds meer haar feitelijke en symbolische betekenis. Ze maakt steeds meer plaats voor de man met zijn eigen specifieke taak. Relatief steeds minder arbeiders zullen in de toekomst hetzelfde werk doen, relatief steeds meer zullen een taak vervullen, die een eigen karakter heeft, een eigen verantwoordelijkheid vraagt en een bijzondere vorm van de scholing en training eist. Zeker zijn niet alle bedrijven en diensten voor deze ontwikkeling in dezelfde mate vatbaar, maar samenstelling en karakter van de arbeidersgroep zijn hierdoor reeds aanzienlijk veranderd en ze zullen in de toekomst nog sterker veranderen. Men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat de 'bona fide' vakverenigingen deze veranderingen in hun benadering van het probleem van de organisatie van de arbeiders nog moeilijk kunnen verwerken en zich in wezen nog sterk richten op de arbeiders als 'massa'. Het lijkt waarschijnlijk, dat een deel van de moeilijkheden waarmee zij na de oorlog en vooral in de laatste jaren te kampen hebben gehad, hieraan is toe te schrijven.

In het bijzonder de ontwikkeling van de specialisatie leidt ook in vrijwel alle andere organisatievormen, betrekking hebbende op beroep en bedrijf, zoals wij die van oudsher kennen, tot problemen en moeilijkheden. Men vindt deze bijv. bij de algemene landbouworganisaties, de standsorganisaties, die voortdurend hebben te kampen met de neiging van hun leden om in toenemende mate hun aandacht te schenken aan de meer gespecialiseerde verenigingen, de zg. 'technische' organisaties, een verschijnsel, dat ongetwijfeld verband houdt met de steeds verder doordringende specialisatie in de landbouw.

Heel duidelijk is deze ontwikkeling in de sfeer van de wetenschapsbeoefenaars. Niet alleen zijn de uit de 18e eeuw en het begin van de 19e eeuw daterende 'geleerde genootschappen' zo langzamerhand geworden tot curiositeiten, die men met een zachte ironie bekijkt, maar ook de van veel latere tijd stammende verenigingen van beoefenaars van afzonderlijke wetenschappen, die ook nu nog in het dagelijkse spraakgebruik nog als een eenheid worden behandeld, ondervinden steeds meer moeilijkheden bij pogingen om hun leden te betrekken bij bijeenkomsten en andere activiteiten van algemene aard. Veelal zijn ze reeds in belangrijke mate geworden tot een soort van algemeen dak voor secties, werkgroepen, afdelingen etc., waarin specialisten van verschillende soort elkaar ontmoeten, voor zover dezen al niet dergelijke vormen van contact buiten de vereniging hebben gevonden. Ook hier krijgt men dikwijls de indruk, dat men een adequaat antwoord op de veranderde verhoudingen nog niet heeft gevonden en nog blijft doorlopen langs de oude paden, hoewel

organisatievormen die beter zouden zijn aangepast aan de bestaande en groeiende verhoudingen, in theorie zeer wel denkbaar zijn. Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat in het algemeen de vereniging, die als vorm van maatschappelijke organisatie feitelijk pas tot een eerste ontwikkeling kwam aan het eind van de 18e eeuw, in de 19e eeuw tot een belangrijk maatschappelijk instituut is geworden en in de eerste helft van de 20e eeuw tot haar grootste bloei geraakte, in de komende periode – althans op vele terreinen van het maatschappelijke leven – terug zal treden en een groot deel van het gebied zal overlaten aan professionele, gespecialiseerde organisatoren, die in een andere houding tot de betrokkenen zullen staan als nu een bestuur van een vereniging tot zijn leden.

Het is moeilijk nauwkeurig vast te stellen, hoe precies de relatie ligt tussen de plaatsvindende wijzigingen in de structuur van onze samenleving en snelle geestelijke veranderingen die zich in onze tijd voordoen en die zich met name in het kerkelijke leven zo duidelijk demonstreren.

Eenvoudig is deze relatie zeker niet. Het zou een te simpele gedachte zijn te menen, dat alles – voor de één hoopgevend, voor de ander verontrustend – wat zich de laatste jaren afspeelt, met enkele grote lijnen als een produkt van de optredende sociale veranderingen zou kunnen worden aangegeven.

Aan de andere kant lijkt het moeilijk te ontkennen, dat de snelle evolutie in onze samenleving duidelijk invloeden heeft op hetgeen zich in het geestelijke leven openbaart. Het relatief teruglopen in aantal van boeren en kleine middenstanders, die lang in het kerkelijke leven een belangrijke plaats innamen en daar veelal tot de weinig veranderingsgezinde figuren behoorden, de snelle groei aan de andere kant van de groep van de 'nieuwe middenstand', die in het algemeen een zelfstandiger positie tegenover kerk en geloof inneemt en, zoals reeds werd opgemerkt, zeker gedeeltelijk openstaat voor ideeën van 'new left', d.w.z. voor radicale veranderingen, vooral ook op cultureel-geestelijk gebied, de veranderende positie van de arbeider, zijn betere scholing en vorming, zijn eigen streven naar grotere verantwoordelijkheid en grotere zelfstandigheid, dat – althans gedeeltelijk – parallel loopt met zijn veranderende positie in het bedrijf, al deze structurele wijzigingen hebben, samen met andere factoren, zoals de enorme uitbreiding en het zich sterk wijzigende karakter (ten dele oorzaak, maar ook gevolg) van de massacommunicatie, ertoe bijgedragen de geestelijke beweging, die thans in ons land gaande is, te doen uitbarsten. Een poging om iets te zeggen over de richting waarin de beweging zal gaan, zou bedenkelijk veel gaan lijken op koffiedik kijken, te meer, omdat in dit geval veel minder dan waar het de wijziging in de algemene structuur van onze samenleving betreft, de ontwikkeling elders, met name in Amerika, ons iets kan vertellen over hetgeen ons, in grote lijnen gezien, te wachten staat. Dat deze geestelijke beweging haar hoogtepunt nog niet heeft bereikt lijkt wel waarschijnlijk. Evenals dat het geval is met de aanval op de 'establishment' in de politiek, zijn er op het ogenblik nog relatief weinigen actief bij betrokken.

Hoe weinig gericht en hoe weinig georganiseerd het streven naar nieuwe vormen van geestelijk leven zelf nog moge zijn, zwakker nog is de actieve weerstand die wordt geboden. Dat deze weerstand er soms toe neigt de weinig perspectief biedende vorm van reactionair verzet aan te nemen om de oude posities te handhaven, onderstreept in wezen de zwakte. Men mag dus verwachten, dat de beweging nog in omvang zal toenemen, daarbij vermoedelijk geleidelijk aan duidelijkheid van richting(en) en aan organisatorische kracht zal winnen, maar vermoedelijk ook geleidelijk wel zal verliezen aan elan en felheid. Over de geïnstitutionaliseerde vormen die op den duur het huidige streven naar nieuwe geestelijke inhouden in en buiten de kerken zal aannemen, valt, dunkt me, nauwelijks een zinnig woord te zeggen. Men moet echter wel aannemen, dat het in de komende tientallen jaren een zekere vorm van consolidatie zal vinden en dan ook een duidelijk normerende invloed op de ontwikkeling van de samenleving zal hebben, zoals de thans bestaande geïnstitutionaliseerde vormen van geestelijk leven die in het verleden hadden en thans voor een groot deel hebben verloren of dreigen te verliezen.

De verhouding tussen de generaties

Het probleem van het in meerdere of mindere mate verloren gaan van de normerende invloed van bepaalde maatschappelijke instituties, zonder dat zich nieuwe instituties aandienen die deze functie overnemen, beperkt zich niet tot die instituties welke betrekking hebben op het terrein, dat wij met die ietwat merkwaardig Nederlandse, niet goed vertaaltbare term als geestelijk leven aanduiden. Het doet zich in wezen voor bij alle maatschappelijke instituties, die zich op de een of andere wijze bezighouden met opvoeding in de ruime zin van het woord, met name bij alle vormen van onderwijs en in het gezin.

Zonder te pretenderen hiermee ook een maar enigszins volledige verklaring van het verschijnsel te geven, kan hier worden gewezen op enkele effecten op de normenoverdracht binnen de opvoeding van sommige van de hiervoor besproken essentiële veranderingen in onze samenleving. Ten dele zijn deze problemen zeker veroorzaakt door de onderwijsexplosie, die enerzijds noodzakelijk geworden door de kwalitatieve verandering van de arbeidsbehoefte, anderzijds mogelijk geworden door het snelle stijgen van het nationale inkomen, zich vooral na de Tweede Wereldoorlog heeft voorgedaan. Het is niet nodig en het zou te ver voeren, hier dit verschijnsel, dat in ander verband reeds werd genoemd, nog eens weer uitvoerig met cijfers te demonstreren. Genoeg zij eraan te herinneren, dat in enkele tientallen jaren het aantal kinderen, dat na de lagere school een of andere vorm van voortgezet onderwijs bezoekt, is gestegen van relatief kleine minderheid tot meer dan 90%, terwijl de duur en de kwaliteit van dit voortgezette onderwijs voortdurend toenemen.

Reeds ongeveer 20% van het aantal kinderen gaat thans van de lagere school naar het V.H.M.O. en het percentage van de V.H.M.O.-abituriënten dat zich

naar het wetenschappelijk onderwijs richt, wordt steeds hoger. Te weinig realiseert men zich in het algemeen nog, wat de gevolgen zijn van het feit, dat de overgrote meerderheid van de kinderen in Nederland op het ogenblik aanzienlijk langer en beter onderwijs volgt dan hun ouders. In de eerste plaats betekent deze situatie voor talloze ouders een voortdurende bron van onzekerheid in hun houding en optreden t.o.v. hun kinderen, die voortgezet onderwijs volgen. Ze kennen het milieu waarin hun kinderen verkeren niet en ze weten niet welke formele en informele eisen daar aan deze kinderen worden gesteld. Ze weten niet welk gedrag zij van de kinderen mogen verlangen en zijn daarom enerzijds geneigd toe te geven waar dit niet moet, anderzijds om, vaak uit een behoefte aan zelfhandhaving, aan deze kinderen eisen te stellen, die dezen in hun omstandigheden niet kunnen en niet willen waar maken. De gevolgen van de verwijdering en de vaak tragische conflicten, die hierdoor ontstaan, merkt men tot in het wetenschappelijk onderwijs.

Een ander gevolg is dat de ouders vaak niet in staat zijn hun kinderen op de juiste wijze voor het voortgezette onderwijs te conditioneren. Van de lagere school kan men thans zeggen, dat deze in Nederland sociaal werkelijk aanvaard is en het conditioneren van het kind voor deze school is thans een vanzelfsprekend onderdeel van de opvoeding thuis, ook al is het effect hiervan zeker nog niet overal en altijd even volmaakt. Hoe belangrijk een dergelijke conditionering is, kan men o.a. afleiden uit de grote verschillen tussen de schoolresultaten van enerzijds de afstammelingen van Europese en Amerikaanse Joden, anderzijds die van Oriëntaalse Joden in Israël. Aan de conditionering voor het voortgezette onderwijs, met name voor het V.H.M.O., door het gezin ontbreekt thans in ons land voor een zeer groot gedeelte van de leerlingen nog zeer veel. Dit leidt gemakkelijk tot een onaangepast gedrag, naar verhouding slechte resultaten, gefrustreerdheid en een verzetshouding, die het zowel school en huis als de samenleving in het algemeen, moeilijk maken hun normerende functies, welke deze dan ook zouden mogen zijn, t.o.v. deze jongeren te vervullen.

Ging het hiervoor om de moeilijkheden, die de normenoverdracht als zodanig in de weg staan, daarnaast doet zich de vraag voor, of het aan de jongeren in het opvoedingsproces aangeboden normenstelsel, gegeven de omstandigheden waaronder wij thans leven, voor deze jongeren adequaat is en door hen als zodanig wordt aanvaard. In de eerste plaats valt op te merken, dat de ongekend snelle ontwikkeling van onze samenleving er in het algemeen toe leidt, dat het voor de oudere generatie moeilijk zal zijn aan eigen ervaring en vorming gedragsregels te ontleen, die door de jongere generatie als min of meer vanzelfsprekend en juist zullen worden beschouwd. Met meestal wat krampachtig aandoende kreten als bijv. dat men zelf in zijn jeugd ook opstandig is geweest en dat de moderne jeugd niet zo slecht is, komt men er niet. Er is hier sprake van meer dan een 'normaal' verschil tussen de opéénvolgende generaties. De sleutels tot de nieuwe wereld heeft nog niemand in handen en

men kan ze dus ook niet overdragen aan de jonge generatie. Dat onder deze omstandigheden zowel de ouderen als de jongeren zich onzeker voelen en de jongeren ertoe tenderen hun eigen, voor de ouderen dikwijls onbegrijpelijke en voor henzelf vaak zeer moeilijke gang te gaan, is op zichzelf helemaal geen vrolijke, maar voor een groot deel moeilijk te vermijden zaak.

Behalve van deze snelle ontwikkeling van onze samenleving in het algemeen, gaat een belangrijke invloed uit op de wijziging van de normen en daarmee op de mogelijkheid van de oudere generatie om de jongeren een voor hen begrijpelijke en aanvaardbare weg te wijzen, van de voor de Nederlandse samenleving ongekend snelle stijging van de welvaart in de periode na de oorlog, van de nakende 'affluent society'.

Eeuwenlang is onze opvoeding doortrokken geweest van het besef, dat we leefden in een samenleving van schaarste en dat alleen door zware inspanning de mens materieel het hoofd boven water kon houden. Sober en spaarzaam zijn, hard werken, je best doen, steeds je afvragen hoe je vooruit zou kunnen komen, gehoorzaam zijn en niet opstandig, zodat je niet de gunst verspeelt van degenen, die eventueel mee beschikken over je materiële wel en wee, waren principes in de opvoeding, die binnenshuis en daarbuiten in allerlei toonaarden werden herhaald. Ze maakten reeds bewust of onbewust deel uit van de opvoeding van de jonge kinderen, ze weerklonken in de waarschuwingen van de ouders aan de opgroeiende jeugd en in de lessen van de meester op school en ze werden op meer of minder cynische wijze herhaald door vrienden en lotgenoten op het werk en op de straat. Door een reeks van sancties van allerlei aard werd getracht ze in het gedrag van de jongeren tot werkelijkheid te brengen en ze tot een innerlijk aanvaard element van hun motivatie en van hun cultuur als geheel te maken. Naast de 'hogere' geboden van naastenliefde en van eerlijkheid en handel en wandel, – waardoor ze in bepaalde aspecten, soms meer soms minder, werden gerelativeerd – vormden zij één der essentiële uitgangspunten voor het geestelijk geschikt maken van de jonge mens voor het leven in de maatschappij.

Wie, in welke vorm ook, met opvoeding heeft te maken, merkt dat een beroep op deze 'schaarstenormen' een groot deel van de jongeren niet of maar in beperkte mate meer aanspreekt.

De toegenomen en de steeds stijgende welvaart – en de daarmee grotendeels weer samenhangende toegenomen sociale zekerheid – hebben de zin van een dergelijk beroep grotendeels weggenomen. De opvoeder, die jonge mensen tot ijver en hard werken wil aansporen, staat daardoor dikwijls in feite met lege handen, omdat andere, duidelijk aansprekende normen, die een motivatie voor hard werken en zijn best doen kunnen opleveren, niet zo voor de hand liggen en zich in ieder geval nog niet zo duidelijk hebben ontwikkeld. Een beroep op het statusverlangen – in wezen het scheppen van een surrogaatschaarste – wordt in onze maatschappij ethisch zeker niet openlijk aanvaardbaar geacht en is, omdat het minder wezenlijk is, vermoedelijk ook veel

minder effectief. Het lijkt nauwelijks voor bestrijding vatbaar dat de hiervoor geschetste situatie er in belangrijke mate toe bijdraagt, dat ouders, onderwijzers etc., dikwijls zo moeilijk 'vat' krijgen op de jongeren.

Naast de verzwakking van de normerende functie van verschillende maatschappelijke instituties – waarvan hier slechts enkele achtergronden werden belicht – hebben ongetwijfeld verschillende andere oorzaken ertoe bijgedragen de merkwaardige, huidige verhouding van de jeugd en de oudere generatie te veroorzaken. Men kan zich afvragen of deze verhouding, zoals die zich vooral na de Tweede Wereldoorlog heeft ontwikkeld, een tijdelijk verschijnsel is, of zich op langere termijn in hoofdzaak zal handhaven en zich misschien nog verder van de verhoudingen, zoals wij die in het verleden hebben gekend, zal verwijderen.

Hiervoor is er nadrukkelijk op gewezen dat verschillende snelle veranderingen, die zich op het ogenblik in onze maatschappij voordoen, een uniek karakter dragen en dat, althans in bepaalde opzichten, de enorme distantie tussen heden en nabij verleden misschien over enige tientallen jaren iets minder voelbaar zal zijn dan nu. Verder mag men aannemen, dat de nu opgroeiende jongeren, veel meer dan de ouderen van thans, sociale verandering als een normaal verschijnsel zullen gaan accepteren. Als zij ouder zullen zijn geworden, zullen zij daarom misschien minder vreemd – en minder afwijzend – tegenover nieuwe ontwikkelingen staan dan vele ouderen van nu. Vanuit deze gezichtspunten gezien mag men verwachten, dat de komende generaties van volwassenen weer wat gemakkelijker hun kinderen zullen kunnen volgen en ze beter leiding zullen kunnen geven dan de huidige generatie de hare. Van bijzonder veel belang lijkt het, dat wanneer t.z.t. een zekere mate van verzadiging van onderwijs optreedt, de afstand tussen ouders en kinderen, wat het gevolgde onderwijs betreft, die nu nog tendeert tot toenemen, zal verminderen, ook al zal het onderwijs zelf in de toekomst misschien nog sneller evolueren dan nu het geval is.

Wat de stijging van de welvaart en haar invloed op de houding van de jongeren betreft, een relatief snel stijgen van het nationale inkomen moge dan voor de eerstkomende tientallen jaren nog wel in de lijn der verwachtingen liggen; of dit dezelfde invloed op de houding van de jongeren zal hebben als in het jongste verleden, is de vraag. In de eerste plaats mag worden verwacht, dat in de komende jaren, al dan niet via het overheidsbudget, van de gemiddelde burger, ook relatief, veel meer voor collectieve voorzieningen (volksgezondheid, bestrijding van water- en luchtverontreiniging, recreatievoorzieningen, wetenschappelijk onderzoek, onderwijs, wegen, havens, luchthavens en andere infra-structurele voorzieningen) zal worden gevraagd. We krijgen de collectieve rekening voor onze gestegen welvaart en onze verlangde welvaartsstijging gepresenteerd en vermoedelijk zal de burger dit voor lange jaren voelen als een aanslag op die welvaart. Het individuele gevoel ruim in zijn middelen te zitten zal hierdoor ongetwijfeld worden verzwakt.

In de tweede plaats raken we gewend, of beter over-gewend, aan de welvaart. Er is weinig concreet onderzoek naar de sociaal-psychologische effecten van welvaartsstijging, maar men krijgt de indruk uit de gang van zaken hier en elders, dat een duidelijk merkbare welvaartsstijging in de beginfase, ook subjectief, bepaald als een verruiming van mogelijkheden wordt ervaren. Het realiseren van deze nieuwe consumptiemogelijkheden leidt echter tot het in beweging komen van het voordien min of meer stationaire behoeftenpatroon. Anders gezegd, stijgende welvaart leidt na enige tijd tot het acuut worden van latente behoeften. De toeneming van deze als acuut ervaren behoeften tendeert dan tot een sneller tempo dan dat van de feitelijke welvaartsstijging, zodat, ondanks deze reële welvaartsstijging, de afstand tussen de bevredigingsmogelijkheden en deze als dringend en reëel ervaren behoeften groter wordt in plaats van kleiner. Subjectief wordt de welvaartsstijging steeds minder als zodanig ervaren en de spanning tussen wens en werkelijkheid stijgt. In deze fase schijnen we thans in Nederland duidelijk te zijn geraakt. In dit land, waar men blijkens een opiniepeiling, enige jaren geleden nog zo tevreden was, lijken nu de spanningen als gevolg van subjectief ervaren welvaartstekorten aanzienlijk te zijn toegenomen. Het gevoel, dat alles vanzelf gaat verdwijnt geleidelijk weer. Ook al mag men zeker niet verwachten, dat de verzwakte 'schaarstedenormen' weer de betekenis zullen krijgen, die ze vroeger hadden; het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat in het algemeen en met name ook bij de jongeren, de overtuiging, dat men zich zal moeten inspannen om datgene te verwerven, dat men als behorende tot zijn reële behoeften is gaan beschouwen, weer zal toenemen. Het is opmerkelijk, dat in Amerika, waar het reële inkomen zoveel hoger ligt dan bij ons en waar een duidelijke welvaartsstijging reeds zoveel langer een normaal verschijnsel is, de overtuiging bij de jongeren, dat zij zullen moeten werken en doorzetten om op een redelijke wijze door het leven te komen, sterker lijkt dan in Nederland. Hoewel hierbij zeker ook andere factoren een rol spelen, lijkt het niet onwaarschijnlijk, dat de sterkere ervaring van subjectieve welvaartstekorten, juist na een periode van reële welvaartsstijging hierbij een rol speelt.

Zijn er dus 'conjuncturele' factoren, die het ontstaan van de huidige verhouding tussen ouderen en jongeren in de hand werken, maar die in de toekomst waarschijnlijk zullen verzwakken, er is een thans wat overdekte, maar wel degelijk werkzame seculaire trend, die eveneens tegen de richting, waarin die verhouding zich in de jongste decennia bewoog, inwerkt. Het is vele malen geconstateerd, dat naarmate de maatschappij ingewikkelder wordt en daardoor de adaptatie van de jongeren aan deze maatschappij langer duurt en met meer intensiteit moet worden bedreven, de opvoeding strenger en de afhankelijkheid van de jongeren groter wordt. De sociale wetenschappen zijn reeds lang teruggekomen van eenvoudige rechtlijnige ontwikkelingstheorieën en ook wat dit betreft vallen de verschillen in de situatie naar tijd en plaats niet in een simpele regel te vangen. Anderzijds echter valt het niet te betwijfelen,

dat de huidige ontwikkeling in de richting van een zeer snelle verhoging van de eisen, die men stelt aan de scholing en vorming van degenen die een plaats zoeken in onze samenleving, het onderwerpen van de jongeren aan een langdurige en strikte leiding van ouderen in de hand werkt. In feite ziet men dan ook, dat naast en onder het thans naar buiten zo sterk naar voren komende streven naar vrijheid en zelfstandigheid in de beschikking over eigen leven van de jongeren, een duidelijk verstrakken van de leiding en een intensivering van de bemoeiing met hun doen en laten valt te constateren. Ondanks de rumoerige en – op dat moment – succesvolle acties van de studenten, enige jaren geleden, tegen een wettelijke beperking van de studievrijheid – wat men hier dan ook onder moge verstaan – wordt aan universiteiten en hogescholen ondertussen op een weinig opvallende wijze, maar voortdurend, gewerkt aan een steeds scherpere controle op het werk – en het werken – van de studenten en aan een intensivering van de studie. Het vroeger vrij algemene gebruik om, met name in het eerste jaar, de studenten vrij te laten – om niets te doen – wordt steeds meer verlaten. Veelal reeds vanaf het allereerste begin tracht men de studenten door kleine werkstukken, eerstejaarstoetsen etc. aan het werk te zetten. Voortdurend tracht men, ook daarna, door allerlei bijzondere vormen van onderwijs (werkcolleges etc.) en een reeks van examens en tentamina de studenten bij de studie te houden en het werken te stimuleren. Dat dit, tenzij rigoureuze maatregelen worden genomen, tot een verkorting van de studietijd zal leiden, is niet te verwachten, omdat men een aanhoudende neiging kan constateren de studie te intensiveren en aan allerlei nieuwe eisen aan te passen. Het einde van deze verstrakking van de universitaire studie is ongetwijfeld nog lang niet gekomen, gezien de voortdurende drang om in deze richting voort te gaan. Een zelfde neiging tot intensivering van de studie en verzwaring van de gestelde eisen, valt bij het hogere beroepsonderwijs te constateren. Ons V.H.M.O. was, vergeleken bijv. met de Amerikaanse 'high-school', reeds van oudsher strikt en veeleisend. Het treedt thans in het algemeen de leerling bepaald vriendelijker tegemoet dan vroeger. Men moet zich hierop niet verkijken. De eisen worden zeker niet lager en de neiging om door voortdurende repetities, schriftelijke werken etc. de leerlingen continu aan het werk te houden, is, zelfs sterker dan enige tientallen jaren geleden.

Mag men dus het wel waarschijnlijk achten, dat de gebondenheid van de jongeren aan de leiding van de ouderen in de toekomst, ook uiterlijk, weer duidelijker zich zal demonstreren dan op het ogenblik, zij die – wat dit betreft – mochten hopen op een terugkeer van de 'goede oude tijd' zullen naar alle waarschijnlijkheid bedrogen uitkomen. Er zijn nl., aan de andere kant, essentiële wijzigingen in de positie van de jeugd, die zich niet meer laten terugdraaien. Van wezenlijk belang is, dat thans de economische betekenis van de kinderen voor de ouders praktisch is verdwenen. In de agrarisch-ambachtelijke fase, die – globaal gesproken – aan de huidige industrieel-bureaucrati-

sche fase van ons sociaal-economische bestel voorafging, waren de kinderen en vooral de opgroeiende jongeren in het bedrijf en het daarmee toen zo nauw verbonden gezin, van bijna onmisbare betekenis.

Het was daarom voor de ouders van groot belang, dat de kinderen de taken die hun deel werden op de juiste wijze verrichtten. Door de directe nabijheid van de ouders en hun onmiddellijke betrokkenheid bij het te verrichten werk was een effectieve leiding en een doeltreffende correctie van eventuele onvolkomenheden mogelijk. De grotere bekwaamheid en ervaring van de ouders met betrekking tot de taak, die zij moesten verrichten, maakten bovendien hun leiding voor de jongeren tot een aanvaardbare en vanzelfsprekende zaak. Het behoeft niet nader te worden betoogd, dat de directe economische betekenis van de jongeren voor de ouders reeds grotendeels is verdwenen en – voor zover ze nog bestaat – met de dag verder vermindert. Normaal is thans dat de jongeren aan voortgezet onderwijs en andere vormingsactiviteiten buitenshuis deelnemen en – zodra ze daarmee gereed zijn – een plaats zoeken in de samenleving, waarmee de ouders geen enkele directe relatie hebben. Weliswaar is de belangstelling van de ouders voor de resultaten van de kinderen bij het voortgezette onderwijs meestal groot en – wat het aantal van de hierbij betrokkenen betreft – groeiende, maar de mogelijkheid aan de activiteiten van de kinderen met betrekking tot het onderwijs leiding te geven en hierop direct controle uit te oefenen, is ook voor de ouders die dit onderwijs kunnen overzien, veel geringer dan de mogelijkheid van een boer of ambachtsman om zijn zoon die naast hem in het bedrijf werkt, leiding te geven en te corrigeren. Bovendien werken tekortkomingen van het kind op de school veel minder direct en voelbaar als nalatigheid en onachtzaamheid met betrekking tot essentiële taken in gezin en bedrijf. Een onvoldoende voor een repetitie – voor zover deze de ouders bekend wordt – is wel naar, maar lokt toch geheel andere en meestal minder heftige en minder directe acties van de kant van de ouders uit, dan het laten aanbranden van het eten of het niet melken van de koeien.

De steeds toenemende betekenis en de langere duur van het onderwijs brengen weliswaar aan de ene kant een langere afhankelijkheid van het kind mee, aan de andere kant leiden ze ertoe, dat – grotendeels ook weer onafhankelijk van de mate, waarin de ouders het gegeven onderwijs overzien – een duidelijk gelokaliseerde verantwoordelijkheid voor de leiding van het kind als geheel, ontbreekt. Ook al moge deze verantwoordelijkheid dan formeel bij de ouders liggen en moge het anderzijds aan gevoel van verantwoordelijkheid bij onderwijzers en leraren niet ontbreken, dit neemt niet weg, dat geen van beide partijen de verantwoordelijkheid en de taak van leiding geven als absoluut ziet en het kind de kans heeft onder de leiding uit te glippen.

En ten slotte maakt, ook al mogen dan de subjectieve gevoelens dienaangaande minder duidelijk spreken dan een aantal jaren geleden, de voortdurende stijging van de welvaart in alle lagen van de bevolking de materiële gevolgen

van falen en fouten van de kinderen veel minder ramspoedig voor het gezin als geheel dan vroeger het geval was.

Al met al redenen om het begrijpelijk te achten en te verwachten, dat ook in de toekomst, in het gedrag van de ouders tegenover de kinderen, veel meer dan vroeger het geval was, het element van zorg en koestering zal overwegen en de neiging tot straffe leiding en tot het opleggen van eigen wil aan de kindeeen zwakker zal blijven dan deze bijv. in de 19e eeuw was. Hieraan zij nog toegevoegd, dat de zich reeds over tientallen jaren uitstreckende verandering in het geestelijk klimaat, waarin opvoeding van het kind plaatsvindt, misschien zelf wel voor een belangrijk deel haar oorsprong vond in de veranderde maatschappelijke positie van het kind, maar toch in ieder geval zich zozeer in onze cultuur heeft vastgezet en zozeer een waarde op zichzelf is geworden, dat men niet mag verwachten, dat door wijzigingen in de maatschappelijke situatie, dit geestelijk klimaat zo maar weer zou omslaan.

De verhouding tussen de sexen

Een bijzonder vraagstuk, dat in dit verband nog de aandacht verdient, ten eerste vanwege zijn bijzonder grote maatschappelijke betekenis en ten tweede vanwege de uitzonderlijke plaats die het in de meningsvorming over de huidige situatie met betrekking tot onze jeugd inneemt, is de sterk veranderde houding van de jongeren tegenover het seksuele leven, zich uitende o.a. in het verlangen naar grotere vrijheid in de bepaling van eigen gedragsvorm in dit opzicht en in een felle kritiek op de moraal dienaangaande van de vorige generatie. Hoewel deze vorige generatie ongetwijfeld meent zichzelf al grotendeels los te hebben gemaakt van Victoriaanse preutsheid en schijnheiligheid, heeft haar de plotselinge uitbarsting in woord en gedrag dezer veranderde houding van de jonge generatie bepaald overvallen. Hoewel men mag verwachten, dat de verwarring van denkbbeelden en gevoelens en de extreme uitingsvormen, die de huidige crisis der sexualiteit begeleiden, t.z.t. wel weer plaats zullen maken voor min of meer algemeen aanvaarde gedragsregels op dit gebied en een voor de dan oudere generatie minder schokkend optreden van de jongeren, lijkt een terugkeer tot de verhoudingen zoals ze in dit opzicht voor de oorlog waren, laat staan tot de verhoudingen van het begin van deze eeuw of van de 19e eeuw, wel zeer onwaarschijnlijk. Er zijn hiervoor vele redenen aan te voeren. Een der belangrijkste is echter vermoedelijk wel, dat de houding aangaande huwelijk en voortplanting en de verhouding der sexen, zoals die zich in de laatste eeuwen in de westelijke wereld – met uitzondering tot op zekere hoogte van de geproletariseerde arbeiders – hadden ontwikkeld, naar tijd en naar plaats min of meer uniek en dus in zekere zin abnormaal waren, terwijl in deze tijd de wezenlijke maatschappelijke noodzaak hiervoor is weggefallen. Elders¹ heb ik er reeds enige malen op gewezen welke belangrijke betekenis

¹ Zie o.a. E. W. Hofstee, De groei van de Nederlandse bevolking, in *Drift en Koers*, 1961.

in de 19e eeuw, maar ook daarvoor en nog daarna, moet worden toegekend aan het agrarisch-ambachtelijke patroon van huwelijk en voortplanting. Dit patroon, dat reeds vroeger de aandacht had gehad van Mackenroth¹ en verschillende anderen en dat gedurende de laatste jaren onder verschillende namen sterk de aandacht trekt van demografisch-historische en demografisch-sociologische onderzoekers, kenmerkt zich door een min of meer rigide uitsluiting van huwelijk en voortplanting van die mannen die niet in staat zijn zich een eigen zelfstandige en verzekerde bestaansmogelijkheid te verschaffen, die de basis kan vormen voor een economisch verantwoorde gezinsvorming. Dit leidde in de praktijk tot een lang uitstel van het huwelijk en in vele gevallen tot een in het geheel niet huwen. Zo was in 1859 in Nederland van de mannen van 25-29 jaar slechts 35,9 % gehuwd en van de mannen van 40-44 jaar slechts 83,4 % tegen resp. 62,7 % en 92,3 % in 1960. Men neemt tegenwoordig wel aan – een voldoende bewijs valt uit de aard der zaak moeilijk te leveren – dat de ontwikkeling van het agrarisch-ambachtelijke patroon in West-Europa zich omstreeks 1600 begon af te tekenen. De oorzaak zal men dan wel moeten zoeken in geleidelijk iets verbeterende levensomstandigheden van de bevolking, waardoor de sterfte enigszins daalde en dus het aantal overlevenden toenam, zonder dat er echter – in het algemeen gesproken – van een evenredige uitbreiding van de bestaansmogelijkheden sprake was. Wilde men het ontstaan van een wanverhouding tussen bevolkingsomvang en bestaansmiddelen voorkomen dan diende dus op de een of andere wijze de omvang van het nageslacht te worden beperkt. Mede misschien door denkbeelden, die men hieromtrent in de Bijbel vond, maar vooral vermoedelijk door traditionele opvattingen, gebrek aan ontwikkeling in het algemeen en aan kennis van middelen ter voorkoming van zwangerschap in het bijzonder, was vóór de 19e eeuw van een bewuste geboorteregeling, althans in een omvang van betekenis, geen sprake. Zo vond men als oplossing het agrarisch-ambachtelijke stelsel. Dit kreeg in Nederland vermoedelijk zijn grote betekenis in het midden van de vorige eeuw, toen enerzijds een merkbare verdere daling van het sterftecijfer viel te constateren en anderzijds zowel van een snelle ontwikkeling van nieuwe bestaansmogelijkheden als van een bewuste beperking van de geboorten in het huwelijk, nog nauwelijks kon worden gesproken. Hoewel men natuurlijk de door dit stelsel geëiste sterke beperking van het seksuele verkeer in vele gevallen illegitiem wist te doorbreken, was het hele systeem toch niet realiseerbaar zonder de ontwikkeling en de handhaving van normen en gebruiken, die op een rigoureuze wijze de sexualiteit, vooral bij de jongeren, terugdrong. Men leze als typisch voorbeeld hetgeen Barentsen hierover in zijn boek: 'Het oude Kempenland'² vermeldt. De snelle groei van de bestaansmogelijkheden sedert het laatste kwart van de vorige eeuw hebben in de praktijk veel van de hardheid van het agrarisch-ambachtelijke stelsel

¹ Gerhard Mackenroth, *Bevölkerungslehre*, 1953.

² P. A. Barentsen, *Het oude Kempenland*, 1935.

weggenomen, zoals blijkt uit het geleidelijk, maar voortdurend stijgende aantal gehuwden. Maar de eis van een eigen zelfstandige bestaansmogelijkheid vóór men een huwelijk aan kon gaan, bleef gehandhaafd, ook al stelde men misschien geleidelijk de normen iets lager. De afschuw van het gedwongen huwelijk, vooral in de burgerwereld, als uiterst effectieve morele sanctie op een niet met alle voorzorgen en voorzichtigheid omklede huwelijkssluiting, hield stand.

Eerst na de Tweede Wereldoorlog wordt het systeem als zodanig, in de enkele eerdere, in de andere later, hier in een gematigder, daar in een minder gematigde vorm, doorbroken. Het wachten tot eigen economische zelfstandigheid vóór men een huwelijk aangaat, wordt minder en minder als een noodzakelijkheid gevoeld. Men denke aan de studentenhuwelijken. De dodelijke vrees voor het gedwongen huwelijk verzwakt, mede onder de druk van de feitelijke omstandigheden, het zedelijke oordeel over het seksuele verkeer vóór het huwelijk wordt milder en milder. Bij de verklaring van deze verschijnselen kan men de nadruk leggen op verschillende factoren. Men kan wijzen op de normbrekende werking van de oorlog en de snelle maatschappelijke ontwikkeling na de oorlog. De wijze, waarop de massa-communicatie zich naar vorm en inhoud heeft ontwikkeld, heeft zeker een rol van betekenis gespeeld. Men kan dan de seksuele revolutie op deze wijze ook zien als een onderdeel van de algemene revolutie van de jeugd. Ook kan men denken aan de uitgebreidere toepassing en grotere effectiviteit van de preventieve middelen en methoden, die de jeugd het gevoel zouden kunnen geven zich te kunnen vrijwaren voor de eventuele gevolgen van een premaritaal seksueel verkeer. Hierbij kan dan echter direct reeds worden opgemerkt, dat deze verwachting dan in de praktijk maar in beperkte mate bewaarheid blijkt te worden, gezien het aantal gedwongen huwelijken en het, ondanks de 'pil', jaar op jaar stijgende percentage onwettige geboorten. Hoe dit moge zijn, zeker is wel, dat deze ontbreiding van de natuurlijke verlangens van de jonge mensen niet zou hebben plaatsgevonden, wanneer de samenleving zich hierdoor in zijn essentiële bestaansmogelijkheden bedreigd zou hebben gevoeld. Zo voelt ze zich blijkbaar niet en dat wordt ze in feite ook niet. De gestegen welvaart, zoals die ook mede tot uiting komt in het systeem van sociale zekerheid, maakt, dat onze maatschappij jongere huwelijken, ook huwelijken die tot stand komen op een ogenblik, dat de jonge echtgenoten zelf nog niet de materiële lasten van dit huwelijk kunnen dragen, zonder al te grote moeilijkheden kan verwerken. De omstandigheden, die het agrarisch-ambachtelijke systeem van huwelijk en voortplanting deden ontstaan, zijn in wezen verdwenen. Dat het stelsel zelf daardoor wordt aangetast en dat de sancties, die erop gericht waren het te handhaven, hun kracht en vanzelfsprekendheid verliezen, is niet verbazingwekkend. Dit betekent natuurlijk geenszins dat alles wat met betrekking tot de verhouding tussen de seksen in deze bewogen overgangstijd wordt gedaan en gezegd de wijsheid voor de toekomst is. Hoe de seksuele moraal zich zal ont-

wikkelen en hoe deze in de toekomst uitdrukking zal geven aan de liefde van de mens tot zijn naaste, kan niemand zeggen. Hoogstens zou men kunnen opmerken, dat in de toekomstige samenleving, voor zover wij deze nu kunnen overzien, het huwelijk als institutie minstens evenzeer en misschien nog meer een centrale plaats in het leven van de mensen zal innemen als in het verleden, ook al zal het aantal echtscheidingen waarschijnlijk toenemen. Wat men echter vrijwel zeker mag verwachten, is dat jonge mensen blijvend een aanval op onze gestegen welvaart zullen doen om op een leeftijd, waarop hun dit vroeger was verboden, die verhouding tot de andere sexe te beleven, waarop zij menen recht te hebben.

Het denken over de toekomst

Tot zover deze bladzijden over 'De toekomst van de Nederlandse samenleving'. Deze titel was niet mijn eigen keuze; de redactie heeft deze bepaald. Dat haar verzoek aan mij niet zou leiden tot een goed geordend, afgerond en systematisch beeld van Nederland in het jaar 2000 of in welk toekomstig jaar dan ook, heeft zij vermoedelijk wel verwacht. Mijn bijdrage pretendeert bepaald niet meer te zijn dan een zeer voorlopige bespreking van een aantal onderwerpen verband houdende met de toekomst van onze samenleving, waarbij de keuze – ik ben mij hiervan volledig bewust – in belangrijke mate werd bepaald door persoonlijke interesse. Dat een beschouwing over de toekomst van onze samenleving niet kan leiden tot een glad, goed gecoördineerd en voor ieder in hoofdzaak aanvaardbaar verhaal, ligt voor de hand; de aard van het onderwerp brengt dit mee. Gedurende het schrijven van het artikel ben ik er echter voortdurend sterker van overtuigd geraakt – voor zover dit nog mogelijk was – dat ons inzicht in wat ons voor de toekomst te wachten staat veel beter zou kunnen zijn, wanneer de maatschappijwetenschappen met name ook de sociale wetenschappen in engere zin, zich meer doelbewust op de studie van de toekomstmogelijkheden en toekomstwaarschijnlijkheden gingen toelagen. Toegewijde, kritische studie van de macro-sociale verschijnselen in onze huidige samenleving en van de krachten en ontwikkelingstendenties, die zich in deze samenleving voordoen, gecombineerd met een inzicht in de technisch-economische groeimogelijkheden, zouden ons een heel eind verder kunnen brengen dan we op het ogenblik zijn. Natuurlijk mag men nooit verwachten, dat een dergelijk onderzoek ertoe zal leiden, dat een nauwkeurige blauwdruk van die toekomst op tafel kan worden gelegd. Het belangrijkste resultaat van zo'n onderzoek zou vermoedelijk zijn, dat zij, die op allerlei plaatsen voor beleid verantwoordelijk zijn, maar ook de gewone burger, meer en meer over de toekomst zouden gaan denken in categorieën en begrippen die voor deze toekomst relevant zijn, in plaats van ze te benaderen met de gedachtenwereld van een voltooid verleden tijd, of met slechts schijnbare moderne denkbeelden, die in wezen fantasieën zijn, die met de werkelijkheid niets hebben uit te staan.